

Peter Auer: *Jazyková interakce.*

Nakladatelství Lidové noviny,
Praha 2014, 305 s.

Autorem této knihy je dnes již velmi renomovaný německý lingvista Peter Auer (nar. 1950), jenž je zároveň jedním z předních současných sociálních vědců, kteří usilují o překonání staršího přístupu ke studiu jazyka ovlivněného zejména Ferdinandem de Saussurem. Podle tohoto švýcarského lingvisty je jazyk v podstatě izolovaným systémem, který lze studovat nezávisle na jeho uživatelích; znamená to, že mezi znakem a mluvčím není žádný vztah (jazykový systém a řeč jsou oddělené proměnné). Konkrétněji: podle této de Saussurovy představy, která začala být napadána poprvé již někdy ve dvacátých letech minulého století, by například různá výslovnost hlásky *r* mluvčími různých sociálních vrstev ve Spojených státech amerických (srov. četné práce Williama Labova) byla interpretována zřejmě jako jev, který vychází z nitra jazykového systému a na jehož podobu nemají mluvčí žádný vliv. Příznačná je v tomto smyslu metafora, s níž přišel samotný de Saussure: jazyk přirovnává k pravidlům šachové hry, jež jsou neměnná, nehybná, zatímco řeč je jako šachová partie, může mít nekonečné množství podob, je variabilní. Ale tuto variabilitu v zásadě neovlivňují aktéři (mluvčí), je determinována systémem (pravidly). Saussurovské pojetí je tedy prosté jakékoli interakce mezi jazykem a řečí, o interakci mezi jednotlivými řečovými a jinými aktéry ani nemluvě. V této recenzi se budu snažit v nutné zkratce upozornit na některé, a jak doufám, v českém kontextu zatím nepříliš známé či reflektované pojmy, přístupy,

teorie, s nimiž ovšem sociální vědci v různých zemích běžně pracují nebo se jimi nechávají inspirovat.

De Saussurova ústřední idea týkající se možnosti analyzovat jazyk jako formální systém různých prvků bez ohledu na neuspořádanou dialektiku okamžité produkce a porozumění začala být zpochybňována již krátce po jeho smrti (1913), a to jak na poli lingvistiky, tak na poli sociální antropologie. V roce 1923 vyšla práce *The Meaning of Meaning*, v níž autoři Charles K. Ogden (1889–1957) a Ivor A. Richards (1893–1979) saussurovský přístup ostře napadli, když mluvili v souvislosti s ním a jeho stoupenci dokonce o „jazykové tyranii“. V podstatě se ale dále saussurovskou jazykovědou nezabývali a výzkum posunuli směrem k *symbolickému interakcionismu*, který byl ovšem systematicky pojednán jako vlastní paradigma mnohem později severoamerickým sociologem Herbertem Blumerem v knize *Symbolic Interactionism: Perspective and Method* (1969). Hlavní Blumerova teze, podle níž lidé jednájí ve vztahu k věcem na základě významu, který pro ně věci mají a tyto pak vznikají v procesu *interakce*, však již byla ve zmiňované práci přinejmenším anticipována. Pro nás je zajímavé, že na tuto skutečnost upozorňuje sám jeden z otců zakladatelů moderní sociální antropologie Bronisław Malinowski (1884–1942). V prvním *Dodatku* knihy najdeme Malinowského esej *O problému významu v primitivních jazycích*, který je jakousi etnografickou reakcí, doplněním či revizí některých stěžejních myšlenek Ogdenovy a Richardsovy knihy, zatímco o saussurovské lingvistice tady již nenajdeme ani slovo. Malinowski na základě svých bohatých zkušeností z terénního etnografického

výzkumu mezi trobriandskými domorodci dospěl k závěru, že jazyk je především způsob akce (*mode of action*), není ratiifikací myšlenky (*countersign of thought*), manipulace se slovy je ritualizována a je výhradně ovlivňována společenským kontaktem (*speech in social intercourse*). Jazyk je tak ve své podstatě pevně zakotven v kultuře svých mluvčích a nemůže být pochopen bez neustálého poukazování na širší kontexty slovního výrazu. Malinowski pak na základě toho formuloval nový typ lingvistického užití, který nazval fatickým společenstvím nebo fatickou komunikací (*phatic communion*), která je základním typem tohoto užití. Slova v takovémto typu společenství podle Malinowského primárně neprodukuje význam, jejich dosah je především sociální. Jazyk se tak jeví nikoli jako nástroj přemýšlení, ale jako způsob činnosti. Jinými slovy: lidé mezi sebou nekomunikují převážně proto, aby si sdělovali významy, ale zejména kvůli navázání a udržování kontaktu (blíže k Malinowského koncepci jazyka a jejímu srovnání s Wittgensteinovou filosofií jazyka srov. E. Gellner: *Jazyk a samota. Wittgenstein, Malinowski a habsburské dilema*. CDK, Brno 2003). Malinowski tuto svou hlavní tezi zřejmě zamýšlel aplikovat i na moderní společnosti, jelikož tvrdil, že pouze v některých specializovaných případech v civilizovaných společnostech je jazyk užíván i k tomu, aby koncipoval a vyjadřoval myšlenky, čímž měl patrně na mysli různá vědecká pojednání, filosofické disputace a podobně. Ačkoli dnes víme, že Malinowského chápání funkcí jazyka bylo příliš úzce vymezené a později značně modifikované (v Auerově antologii reflektované a rozšířené Romanem Jakobsonem), lze ho považovat za pionýrský počín v tom smyslu, že nejspíš jako

první sociální vědec poukázal na širší význam jazyka či přesněji lidské komunikace v každodenním životě a je proto oprávněně považován také za jednoho ze zakladatelů moderní lingvistické antropologie a výzkumů v oblasti jazykové interakce.

Malinowskému jsem věnoval více pozornosti především proto, že Auer ho ve své knize opomíná, ačkoli v úvodu nastiňuje limity svého výběru a Malinowského přínos pro zkoumání jazykové interakce nepochybně, podobně jako například příspěvky Jürgena Habermase, Gregoryho Batesona a některých dalších. Jejich přínos pro výzkum jazykové interakce nicméně klade níže než význam těch, které do svého textu nakonec vybral. Není účelem této recenze zpochybňovat výběr autorů, ten je vždy nutně subjektivní, ani se analyticky zabývat všemi dvaadvaceti texty „klasiků“, ale spíše upozornit na některé zajímavé přesahy zejména na půdu sociální antropologie a na jejich, podle mého názoru, obohacující, ač často polemiku vyvolávající, ovlivňování.

Sérii svých esejů o autorech zabývajících se jazykovou interakcí a jednáním (v knize jsou oba pojmy více méně synonymní) začíná Auer kapitolou nazvanou Komunikace, v níž rozebírá komunikační modely, s nimiž přišel severoamerický matematik Claude Elwood Shannon (1916–2001). Ten sice není v českém sociálněvědním prostředí příliš známý, avšak jeho *matematická teorie komunikace* z konce čtyřicátých let měla alespoň v počátcích velký význam. Otevřela totiž hlubší interdisciplinární spolupráci mezi informatiky, antropology, psychiatry, odborníky na neverbální komunikaci a v padesátých a šedesátých letech ovlivnila také lingvistiku. Zároveň můžeme najít určitou

vývojovou linii mezi behavioristickou psychologií jazyka, tímto matematickým komunikačním modelem a kognitivním přístupem. Spojení mezi nimi je ovšem spíše implicitní a do určité míry patrně náhodné. To, co je určitým způsobem spojuje, je jejich společná orientace na mluvčího, avšak každý z těchto přístupů ho vnímá odlišně, respektive s jiným akcentem. Raný behavioristický přístup reprezentovaný Leonardem Bloomfieldem (1887–1949) je založen na významu jazykové formy, která je definována jako situace, v níž mluvčí jazykovou formu vysloví, a reakce, kterou to vyvolá v posluchači. Shannonův model pokládá zprávu za jakousi mentální entitu, která je uložena v hlavě mluvčího jako hotová a takto je vysílána k posluchači, na němž je zcela nezávislá. Naproti tomu se později objevila kognitivní teorie, s níž přišli Dan Sperber a Deirdre Wilsonová (v práci *Relevance. Communication and Cognition*. Blackwell, Oxford 1986) a která je v podstatě možným kompromisem mezi oběma předcházejícími modely. Zatímco v behavioristickém přístupu je více méně stejný důraz kladen na mluvčího i posluchače, v matematickém modelu je rozhodující podíl vysílače (mluvčího). Zprávy jsou podle něj po jazykové stránce již vytvořeny a posluchač je tak může přesně dekodovat. Kognitivní teorie relevance (*relevance theory*) naproti tomu předpokládá větší či menší míru aktivity posluchače. Ten se s redundantností a neurčitostí (entropií) informací poskytovaných mluvčím vypořádává tak, že v něm relevantní informace vyvolá změnu, která je nepředvídatelná, a tudíž založená na konkrétním kontextu. Posluchač tak v podstatě neustále aktivuje svou pozornost a selektivně reaguje na informace vycházející od mluvčího, jehož role je tak oproti dvěma

předcházejícím modelům slabší nebo méně důležitá a jejichž význam se neustále mění. Ačkoli s komunikačním modelem Clauda Shannona dnes ti, kteří se zabývají interakcí, nepracují, má přinejmenším zásluhu na otevření mezioborové spolupráce, která v dalších desetiletích vedla k novým a přesnějším teoriím v oblasti jazykového jednání i sociální interakce v širším slova smyslu.

Zjevný přesah do antropologického myšlení najdeme rovněž u Romana Jakobsona (1896–1982). Jeho vliv na formování strukturalismu v podání Clauda Lévi-Strausse je dobře známý, ačkoli z ruských členů Pražského lingvistického kroužku měl na jeho metodu největší vliv Nikolaj Trubeckoj (1890–1938), kterému Auer ani překladatelé příliš pozornosti nevěnovali. Auer se pochopitelně věnuje především stručnému rozboru šesti funkcí jazyka, z nichž jednu (fatickou) převzal od Malinowského, ale výrazně ji zredukoval a spojil ji pouze s kanálem; fatické jsou tedy pouze ty znaky, které zajišťují pozornost adresáta a mají vliv na jeho chování. Radí sem ale i tzv. *small talk* (v překladu označovaný jako „povídání jen tak“), což je vlastně fatická funkce jazyka v původním Malinowského chápání tohoto způsobu komunikace. Jak známo, fatická funkce jazyka nebyla v Jakobsonově pojetí zdaleka nejdůležitější. Tou byla funkce *poetická*, pro niž je charakteristické sdělení vztahující se samo k sobě. Tuto funkci pak zkoumali empiricky při svých terénních výzkumech někteří představitelé tzv. *etnografie komunikace*, kteří byli ostatně školeni jak v kulturní antropologii, tak v lingvistice (v Auerově výběru je zastupuje její asi nejznámější představitel Dell Hymes, jehož pojem *performance* byl a je terénními etnografy a lingvistickými antropology pečlivě studován).

Jedním z nich je emeritní profesor antropologie a lingvistiky z University of Texas v Austinu Joel Sherzer. Ten v rámci svých etnografických výzkumů mezi panamskými Kuny studoval Jakobsonovo časté naléhání na těsnou souvislost mezi gramatikou a poezií (třebaže závěrečná bibliografie je neobyčejně rozsáhlá, jeho práce o poezii gramatiky a gramatické poezie z roku 1968 překvapivě chybí). Sherzer toto spojení nazývá poetizací gramatiky (*poeticization of grammar*), podle níž mají gramatické prvky (například sufixy) v určitých pozicích významnou roli přesahující jejich čistě strukturální charakter. Změní-li se například kunský sufix *-mai* na *-nai*, může mít silný, nebo dokonce rozhodující sémantický efekt v magickém jazyce, při různých písňích, rituálních pokřících a jiných řečových situacích. Je však třeba alespoň velmi stručně uvést, že Sherzer byl částečně inspirován také jiným lingvistou, totiž Émilem Benvenistem (1902–1976), jehož pojem výpověď (*énonciation*) Auer v knize rozebírá v páté kapitole. Základní charakteristika Sherzerovy inspirace Benvenistem snad vyplývá z kontextové závislosti jazykových znaků, jak jsem výše letmo naznačil.

Velký interdisciplinární rozsah a přesah má nepochybně řada prací Michaila Bachtina (1895–1975), kromě vlastní lingvistiky a literární vědy také do sémiotiky, filosofie či historické a kulturní antropologie (o bachtinovských inspiracích v postmoderní etnografii srov. studii Františka Vrhela v *Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica* 7/1991, s. 99–114). Sociální vědci nejčastěji pracují s bachtinovskými pojmy, jako je *intertextualita* (tento pojem je sice do Auerovy knihy zařazen, jeho formulace je ale

připisována francouzské sémiotičce Julii Kristevě), *polyfonie*, *heteroglosie* či *dialog*. V antropologii byly všechny tyto pojmy více využívány přibližně od osmdesátých let, od chvíle, kdy se část antropologické obce začala také více věnovat antropologické praxi, tj. *etnografii*, jejíž nedílnou součástí je psaní a je tudíž také jedním (zvláštním) literárním žánrem. Tento přístup můžeme zároveň chápat jako určitou sebereflexi antropologie spočívající v uvědomování si spornosti politických, mocenských a literárních aspektů v mnoha etnografických zprávách (srov. James Clifford – George E. Marcus: *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. University of California Press, Berkeley 1986). James Clifford opírá svou kritiku etnografických reprezentací o Bachtinovo rozlišení mezi monologem a dialogem (před Cliffordem však již s těmito pojmy v antropologii více pracoval kupříkladu Dennis Tedlock) a tvrdí, že terénní etnografové (například Clifford Geertz, abych alespoň zmínil dalšího sociálního vědce, který má v recenzované knize svou kapitolu) přes veškeré dovolávání se aktérské perspektivy postupují monologicky, tzn. že „čtou kulturu aktérům přes rameno“. Třebaže Cliffordovým ideálem je *dialogické paradigma*, ani toto nemůže být realizováno bezvýhradně, například proto, že informanti zpravidla již nezasahují do editorských úprav etnografa. Jednou z možných podob aktérské dialogičnosti (etnograf vs. informant) je možný posun směrem k polyfonii, který může spočívat například v odlišném chápání etnografického textu různými čtenáři nebo ve zkoumání intertextuálních vztahů s jinými texty. Etnografické, cestopisné, publicistické a jiné texty jsou tak, a v tom snad spočívá jeden z Bachtinových

odkazů, vřazeny do širšího literárního dialogu, v jehož rámci jsou různými způsoby („mnoha hlasy“) interpretovány a de-kódovány. Nicméně budiž dodáno, že Bachtinem inspirované Cliffordovo dialogické pojetí etnografického výzkumu bylo záhy kritizováno a vyvolalo poměrně ostrou polemiku prezentovanou na stránkách renomovaného časopisu *Current Anthropology* (podrobněji např. Michal Tošner: „Dialog a heteroglosie: příklad James Clifford.“ Pp. 18–27 in L. Lenk – M. Svoboda, eds.: *Argonauti za obzorem Západu*. V. Králová, Plzeň 2005).

Zabýval jsem se v této recenzi spíše méně známými inspiračními přesahy do sociální a kulturní antropologie či etnografie a některých jiných sociálněvědních oborů, jelikož se domnívám, že pojmy jako *jednání* (v knize spojované s Maxem Weberem), *kultura* (Clifford Geertz), *diskurz* (Michel Foucault) nebo *jazykový trh* (Pierre Bourdieu) jsou dnes českému poučenému čtenáři již natolik známé, že by bylo poněkud nošením dříví do lesa obšírněji se jim na tomto místě věnovat. Jejich přínos pro řadu disciplín je, myslím, nezpochybnitelný. Nicméně i v jiných kapitolách knihy (Schützova *každodennost*, Goffmanův *řád interakce*, Gumperzova *kontextualizace* aj.) najdeme řadu inspiračních momentů, s nimiž jako sociální antropologové, sociologové, etologové či historici pracujeme, ale jejichž bližší rozbor by byl již nad možnosti recenze této vskutku interdisciplinární knihy. Právě v důrazu na interdisciplinární interakci, mezioborovou spolupráci a možnosti podnícení hlubšího mezioborového výzkumu v českém kontextu, jak si v doslovu přeji překladaatelé, spatřuji největší přínos knihy Petera Auera, s jehož přístupem ke studiu jazyka

se mohou nyní, díky velkému úsilí Jiřího Nekvapila a jeho spolupracovníků (Petr Kaderka, Marek Nekula, Vít Dovalil, Ivo Vasiljev a Marián Sloboda), poprvé seznámit i čeští čtenáři.

Marek Halbich

Marek Skovajsa: *Struktury významu. Kultura a jednání v současné sociální teorii.*

Sociologické nakladatelství (SLON), Praha 2013, 221 s.

Marka Skovajsa nejspíše není potřeba detailně představovat, je proděkanem pro vědu na Fakultě humanitních studií Karlovy univerzity v Praze a bývalým dlouholetým šéfredaktorem *Sociologického časopisu/Czech Sociological Review* v českém a anglickém vydání. Je autorem množství publikací s širokou paletou témat, jako je transformace ve střední Evropě, politická kultura, ekonomická kultura, zdravotnictví, občanská společnost a v posledních letech také sociální teorie. Touto syntézou Skovajsa potvrdil svoji pozici mezi předními teoretiky sociálních věd v České republice.

Struktury významu podávají rozpravu o tom, jak vytvořit model vysvětlující logiku fungování společnosti. Aby byl tento model správný (jak autor naznačuje od samého začátku), je nutné zvážit, co považujeme za správnou úlohu kultury. K tomu je potřeba definovat nejen samotnou kulturu a její strukturu, ale i vliv materiálních či sociálních kultur na společnost a relativní váhu těchto dvou typů faktorů. Žádoucí je dle Skovajsy model, který bude uznávat vliv obou dvou, na sobě částečně

nezávislých elementů; model, který by z žádného z těchto prvků neudělal vedlejší produkt toho druhého. Jde o distancování se od materialistických, obvykle marxistických a postmarxistických teorií, které mají v sociálních vědách posledních deseti let značný vliv. Tyto teorie obvykle vysvětlují kulturu jako výsledek sociálních struktur a jevů. Zde je však člověk chápán jako ten, jenž tvoří smysl a interpretuje svět, který kolem něj existuje a ve kterém vidí symboly a smysly. Skovajsova metoda je přitom veskrze klasická. Kriticky analyzuje teorie velkých autorů sociálních věd, které si postupně vybudovaly svoji vlastní pozici. Proto zařazuje elementy jejich teorií do různých klasifikací a rámců, jako například do funkcionalismu, neofunkcionalismu, realismu, kulturalismu, objektivismu, hermeneutiky, fenomenologie, intencionalismu, konstitutivismu, konstruktivismu, strukturalismu, materialismu, interakcionismu, interpretativismu a dalších.

V první kapitole, která se věnuje Jeffrey-mu Alexanderovi, je představen nejen autor, ale i otázky, které budou Skovajsu provázet celou knihou. Jedná se o nejvýznamnější inspiraci pro celou knihu. Alexander je autorem silného programu, který je nazýván kulturní sociologií. Jedná se o uznání relativní autonomie kultury (a kulturní autonomní struktury) v sociálních logikách. Navazuje tu na Parsonse a jeho funkcionalismus. Jde také o autora, který má hermeneutický aspekt, ovlivněný Cliffordem Geertzem (kultura jako systém významů – *system of meanings*), což vede ke koncepci kulturní logiky, která není jen logikou syntaktickou. Marek Skovajsa však ukazuje rovněž nespokojenost a problémy s Alexandrovou teorií, která podle

něj neumožňuje zachytit vztah kulturního systému a jednání s druhými.

Další kapitola Skovajsa věnuje úvahám o tom, zda je tou správnou cestou použití teorií Anthonyho Giddense, anebo Talcotta Parsonse. Přivádí jej to k otázkám po autonomii jednání vzhledem ke kultuře (včetně otázky vztahu aktéra, aktérství – jak je překládán termín *agency* – a kultury). Odpověď, ale i nové otázky a zamýšlení jsou konstruovány ve spojení s jinou dvojicí autorů, Margaret Archerovou a Williamem Sewellem. Nejvíce prostoru (až dvě kapitoly z pěti) však Skovajsa věnuje knize Pierra Bourdieua. Je to proto, že Bourdieuovy pozice jsou Alexanderovi nejbližší, zabývá se kulturou, jednáním a sociálními strukturami a zároveň se těší velkému uznání. Tento autor uspořádal svůj model kolem objektivistického pojetí struktury a habitu. Dle Skovajsy má však Bourdieu nevyřešené vztahy mezi teorií praxe a tím, čemu říká teorie objektivních struktur. Jeho obvyklé upřednostňování vysvětlování objektivních struktur před pohledem aktérů vede k pokusu o syntézu mezi fenomenologií a objektivistickým přístupem, která je ovšem nepodařená, selhala. Skovajsa přitom věnuje pozornost konkrétní aplikaci Bourdieuovy obecné teorie na kulturní pole, a i když svůj výklad ukončuje pomocí trochu jiné argumentační linie, dostává se k podobným závěrům jako Bourdieu.

V poslední kapitole a v závěru knihy se Marek Skovajsa snaží nabídnout náčrt syntetického modelu vztahu kultury a jednání; opírá se přitom o koncept intencionality a je inspirován Habermasem. Jde mu o propojení objektivního přístupu a subjektivního pojmu, a to prostřednictvím „objektivizací subjektivního smyslu

jednání“. Tento model je neslučitelný s jakýmkoliv druhem determinismu. Kultura je tehdy definována jako „struktura významu“ – vztahová „strukturace významových prvků, ... pouze v záblesku subjektivního uvědomění“ (s. 192). Dá se říci, že cestou k porozumění kultuře a společnosti je podle Skovajsy využití interpretativismu.

Kniha je ambiciózní, sofistikovaná a celkově podařená, i když je občas psána až příliš složitým jazykem. Je koncipována spíše pro odborníky, kteří se příslušnými teoretickými otázkami zabývají. Cenné je také to, že oživuje zásadní otázky věd o člověku, to znamená pokus o překonání opozice subjektivního a objektivního, kulturního a materiálního, konkrétního a obecného, autonomního a ovlivňujícího. Přesto však četba místy zanechává určitou pachuč, a to kvůli nedostatkům u několika otázek. Mezi jinými jde například o otázku vědomí a nevědomí aktérů – autor se zabývá jen vědomým jednáním aktérů, neboť sám přiznává, že by se obojí do knihy nevešlo. Nevědomé jednání, anebo nejasná hranice mezi vědomou a nevědomou strategií se mi však zdají být pro četbu Bourdieua zcela zásadní. Odlišně chápány jsou také antropologické aspekty jako rituály a jejich vliv u Alexandera, jakož i v celém teoretizování ohledně autonomie struktury, neboť tam existuje důležitá platforma porozumění mezi objektivistickými, subjektivistickými a intersubjektivistickými přístupy. Tyto otázky by snad mohly být předmětem budoucích Skovajsových úvah.

Nicolas Maslowski

Ian Hacking: *Sociální konstrukcia – ale čoho? Čo je a čo nie je sociálnou konstrukciou.*

Kalligram, Bratislava 2006, 354 s.

Jak napovídá název knihy, hlavním tématem úvah jejího autora, současného kanadského filosofa, je téma sociální konstrukce, konkrétně otázka, co je a co není sociální konstrukcí. Filosoficky důsledný způsob traktování problému dává čtenáři možnost pochopit širší souvislosti a nevyřčené předpoklady myšlenky sociálního konstruktivismu, teorie, jež se po vydání Bergerovy a Luckmannovy knihy *Sociální konstrukce reality* (1966, česky CDK Brno 1999) stala jedním z nejvlivnějších způsobů uvažování o skutečnosti, pochopitelně zejména v sociologii.

Kniha sestává z osmi kapitol, jež jsou upravenými verzemi samostatně publikovaných článků nebo proslovených přednášek. Autor tedy nepodává systematický výklad tématu, spíše jej představuje z různých úhlů pohledu; na velmi různorodých příkladech z oblastí, jako je vývoj zbraní, výzkum dolomitu nebo psaní o týrání a zneužívání dětí, ukazuje možnosti a meze myšlenky sociálního konstruktivismu. Obecně se Hackingova kritika konstrukcionismu, jak nejčastěji nazývá teorie vedené myšlenkou, že v posledku cokoli můžeme chápat jako produkt lidských sociálních aktivit, týká absence reflexe v uplatňování takového teoretického přístupu ke zkoumanému. Tato nekritičnost se projevuje jednak určitým druhem myšlenkového diletantismu, jednak ideologizací poznání. Společným jmenovatelem těchto dvou výtek je nakonec poukázání na nevědeckost konstrukcionismu.

Konkrétně autor některé konstrukcionisty usvědčuje z nerozlišování mezi našimi koncepty (pojmy, typy, idejemi, klasifikacemi) a věcmi, které jsou jimi uchopovány, pojmenovávány a klasifikovány – tedy poznávány. Konstrukcionisté mají tendenci plynule přejít od pojmu a označení k objektu a to je metodicky nefér. Hacking se v této věci vyjadřuje jasně: to, co může být výsledkem sociální konstrukce, jsou „ideje“, ne věci. To nicméně nevyklučuje, že mezi klasifikujícím označením („typem“) a věcí nedochází k interakci; platí to pochopitelně pouze pro lidské „objekty“, které mají vědomí a mohou ve svém sebeporozumění a jednání reflektovat svou přináležitost k určitému typu, mohou své jednání tomuto typu přizpůsobovat. Svým jednáním mohou ovšem zase přispět k předefinování typu – tuto zpětnou vazbu mezi osobou a její klasifikací (homosexuál, schizofrenik...) nazývá autor *lopingovým efektem*.

Druhá skupina kritických postřehů na adresu konstrukcionismu se týká jeho motivace, kterou nemusí být čiré poznání, ale angažování se pro věc: „Velmi často jsou středobodem zájmu konstrukcionistů otázky moci a řízení. Cílem demaskování je vysvobodit utlačované, ukázat, jak se kategorie poznání využívají v mocenských vztazích“ (s. 93; citace překládám do češtiny). Tuto věc dobře známe z některých prací z oblasti gender studies (k tomu viz Stanislav Komárek: *Muž jako evoluční inovace? Eseje o maskulinitě, její etologii, životních strategiích a proměnách*. Academia, Praha 2012). Postupem konstrukcionismu není vždy vyvracení vědeckých omylů s cílem dosáhnout poznání, ale demaskování stávajících poznatků o té které věci. Demaskována je jejich mimoteoretická funkce,

kteřou je v posledku zaručení kulturní autority vědy.

Ve třetí kapitole (A co přírodní vědy?) autor navrhuje tři kritéria, podle kterých můžeme určitý přístup ke skutečnosti pokládat za konstrukcionistický. (1.) *Náhodnost*. Konstrukcionisté budou tvrdit, že vývoj vědy, například fyziky, je *de facto* náhodný: fyzika se mohla ubírat i jinou cestou, než je její současná podoba, a tato hypotetická alternativní fyzika by byla co do svých výsledků stejně úspěšná (otázka je, co je kritériem vědecké úspěšnosti); (2.) *Nominalismus*. Hackingova myšlenka, že téma sociální konstrukce ve vědě je verzí středověkého sporu mezi nominalismem a realismem, je podle našeho mínění vlastním jádrem referované knihy, zároveň toto srovnání, jak naznačujeme níže, vyvolává otázky. Konstrukcionismus je moderním nominalismem. Svět nemá žádnou inherentní strukturu, kterou bychom v něm prostě nalézali, poznáváme skrze reprezentace, které si o něm sami vytváříme. Opačný názor (ekvivalent středověkého realismu), který autor nazývá *inherentní strukturismus*, naopak tvrdí, že svět, jak se nám jeví, má vnitřní strukturu a úkolem vědy je tuto strukturu objevit; (3.) *Vysvětlení stability*. Podle konstrukcionismu je stabilita vědeckých názorů alespoň částečně dána vnějšími důvody – sociálními faktory, zájmy, sítěmi – a nikoli prostě charakterem, „kvalitou“ poznání samotného.

Přijmeme-li tuto optiku soupeření dvou vědeckých přístupů ke skutečnosti (náhodnost vs. nutnost, nominalismus vs. inherentní strukturismus, vnější důvody stability vědy vs. vědě inherentní důvody stability), ocitneme se v bludném kruhu vzájemného obviňování z nevědeckosti.

Konstrukcionistická snaha usvědčit „realistickou“ vědu z ideologičnosti – smyslem poznání není ono samo, ale podepření mocensko-institucionální struktury, ve které zavedená věda zaujímá výsadní postavení vyplývající z představy, že objevuje vnitřní uspořádání věcí – je, jak ukazuje autor, vlastně sama známkou jisté „ideologie“ nebo prostě neteoretické motivace poznání. Autor se oběma krajním polohám vyhýbá, a přestože hovoří kriticky o přeceňování myšlenky sociální konstrukce, když podle výše zmíněných kritérií testuje sám sebe, ocitá se zhruba uprostřed mezi oběma extrémey.

Už jsem naznačil, že Hacking pracuje poměrně volně s pojmy realismus a nominalismus, když konstrukcionismus chápe jako moderní verzi nominalismu. Ve středověkém sporu o universalia šlo o ontologický status obecných pojmů, universalíí. Realismus chápal obecné pojmy jako ve světě skutečně existující entity, nominalismus je pokládal za (pouhá) pojmenování, shrnující název třídy podobných konkrétních věcí, jimž jediným přisuzoval skutečné bytí. Kanadský filosof pak o nominalismu (konstrukcionismu) například říká: „*fakta* vytvářejí lidé v procesu sociální interakce se světem a zasahováním do jeho záležitostí; ... formy poznání se vytvářejí v mikrosociologickém procesu“ (s. 254; kurzíva JB). Kritickou pozornost si tu zaslouží minimálně dvě věci: za prvé, lze jednoduše zaměňovat *fakt* a *obecný pojem*? Stěhovavost některých druhů ptáku je jistě fakt, ale je to pojem? Za druhé, ve středověkém sporu nominalismu s realismem šlo, jak bylo řečeno, o ontologický status obecných pojmů: zda samostatně a skutečně existují. Hacking tu ale řeší problém epistemologický (gnozeologický);

jeho výklad o sociální konstrukci můžeme chápat jako odpověď na obecnou otázku, jak poznáváme; anebo úžeji – je-li naše poznání vždy určitým tříděním, klasifikací – jak vznikají a jaké vlastnosti mají tyto klasifikace.

Tyto nejasnosti, které jsou možná způsobeny snahou o zjednodušení a čtivost textu (nemáme před sebou systematický výklad, traktát, ale sadu esejů se společným tématem, ze kterých autor vystupuje jako duchaplný glosátor aktuálního dění nejen ve vědě), by neměly překrýt hlavní přínos knihy. Tím je dekonstruující a nedogmatický přístup k tématu, které od svého uvedení do intelektuálního světa před bezmála padesáti lety často plnilo spíš funkci nálepky – podobně třeba jako *postmoderna* –, která zainteresované dělila na stoupence a odpůrce, ale u které se natolik rozmlžilo povědomí o tom, co vlastně označuje, že se pod ni nakonec vešlo *ledasco*. Tento kritický, leč nikoli odsuzující pohled na téma je podmíněn autorovým rozkročením mezi filosofií (epistemologií), sociologií vědění a kognitivní vědou. Pro sociology může být kniha pobídkou ke kritické reflexi vlastních metod a přístupů, pro filosofy může být inspirativní to, jak Hacking tradičně filosofické otázky, například otázku pojmu *pojem*, řeší i s odkazem na znalosti sociologie vědění nebo kognitivní vědy.

Ve filosofii si obecné pojmy asociujeme s něčím neměnným, věčným, abstraktním a hodnotově neutrálním, autor si naopak všímá změny a jisté dynamiky ve vytváření pojmů (Dobovými podmíněnostmi myšlení a jeho proměnami se samozřejmě zabývá i filosofie; nejvýznamněji patrně francouzská epistemologie druhé poloviny 20. století – Foucault, Bachelard, Canguilhem.

Z českých filosofů se této otázce věnovali například Miroslav Petříček nebo Zdeněk Vašíček). Poukazuje k sociálním, kulturním a historickým podmínkám vytváření pojmů a vědění vůbec a sleduje to, co bychom mohli nazvat distribucí vědění: „jak se hranice poznání formují pod vlivem orientace aktuálního poznání“ (s. 244). Filosofie tradičně chápe poznávání jako aktivitu, která má smysl sama v sobě (poznání pro poznání), autor si naopak všimá rozličných mimoteoretických motivů rozšiřování hranic poznání. V 7. kapitole (Kameny) ukazuje, že i taková věc jako *dolomit* je částečně „nutná“ a částečně „konstruovaná“. Například v tom smyslu, že jeho objev a výzkum byl alespoň částečně motivován zistitelnými důvody – zájmem o ropu. Jiný příklad intervence společenské poptávky (kulturně-sociálního kontextu) do podoby a rozsahu vědeckého poznání přináší 6. kapitola (Výzkum a vývoj zbraní). Vojenské využití výsledků výzkumu stálo v pozadí řady výzkumných programů, které příslušná ministerstva nejen iniciovala, ale samozřejmě také financovala. Dodejme, že i současný akademický a vědecký provoz může sloužit jako dobrý příklad takového vytváření poznatků, jež je alespoň částečně určováno vnějšími činiteli: do jaké míry ovlivňuje grantová politika to, co, jak a proč bude zkoumáno?

Jan Brabec

Šárka Havlíčková Kysová: ***Hastábhinaja. Gesta rukou*** ***v tradičním divadelním umění*** ***Indie.***

Masarykova univerzita, Brno 2013,
236 s.

Je překvapivé, že fascinující svět indického divadla a tance dosud přilákal tak málo českých autorů, kteří by čtenářům zprostředkovali alespoň malou část z této bohaté a pestré tradice. Až dosud mohl český čtenář sáhnout jen po jediné knize, publikaci nazvané *Pod praporem krále nebes. Divadlo v Indii*, vydané v roce 1987 v nakladatelství Odeon v pečlivé redakci Miloslava Žiliny. Jejimi autory byli dva vysoce erudovaní badatelé: indolog Dušan Zbavitel a teatroložka Dana Kalvodová. Tato spolupráce se ukázala jako velmi šťastná, a přestože jde o popularizační práci, jejímž cílem bylo představit dějiny klasického staroindického divadla i nejrůznější současné regionální divadelní formy, včetně lidových, podařilo se autorům vytvořit čtivý a informačně nesmírně bohatý text, který se právem řadí k tomu nejlepšímu, co česká indologie dvacátého století zájemcům o indickou kulturu nabídla.

Publikace Šárky Havlíčkové Kysové je tedy teprve druhou původní českou knihou, jež se zabývá indickým divadlem a tancem. Od výše uvedené práce Dany Kalvodové a Dušana Zbavitele se liší ve všech myslitelných ohledech. Především má jít o práci úzce odbornou, a nikoli popularizační, neboť tato kniha je ve skutečnosti vydanou disertační prací, kterou autorka obhájila v roce 2010 na Katedře divadelních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. S tím souvisí i druhá zásadní odlišnost: nejde o nějaký přehledový či do široka

rozkročený text, nýbrž o úzce zaměřenou studii, zkoumající jediný prvek indického divadla a tance, totiž gesta rukou (*mudry*). Nečekaným a nemilým rozdílem oproti knize *Pod praporem krále nebes* je skutečnost, že *Hastábhinaja* je prací veskrze nepovedenou. Bylo by jistě nespravedlivé poměřovat dílo začínající badatelky s textem vyzrálých autorů, nicméně i při vědomí, že jde vlastně o školní práci, musím žet hned úvodem recenze konstatovat, že tato kniha neměla v dané podobě vyjít.

Než však ukáží, proč tomu tak je, je třeba recenzovanou knihu alespoň krátce představit. Ve stručném Úvodu (s. 11–14) je shrnut obsah knihy a zejména je tu formulován hlavní cíl celé práce, kterým je „popsat principy, jimiž je komunikace prostřednictvím *muder* v oblasti divadelního umění realizována“. Formulována tu je i klíčová badatelská otázka, totiž „zda lze systém *muder* označit za svébytný jazykový systém“ (s. 13). První kapitola Tradiční formy indického divadelního umění a jejich výrazové prostředky (s. 15–30) přináší základní kontextové informace o zkoumané látce a představuje některé zdroje poznatků o *mudrách*, jak textové, tak v živých tanečních a divadelních formách. Následující kapitola Gesta rukou v odlišných kontextech (s. 31–40) podává tradiční přehled složek staroindického herectví, zabývá se terminologickou otázkou pojmů užívaných pro gesta rukou (*mudra* a *hasta*) a konečně se věnuje i užití *muder* v jiném než divadelním a tanečním prostředí, totiž v náboženství a zdravotědě. Po těchto úvodních kapitolách následuje samotné jádro práce, kapitoly třetí a čtvrtá. Kapitola Gesta rukou v divadelní tradici (s. 41–88) opět představuje některé příručky obsahující pojednání o *mudrách* i jihoindické

taneční a divadelní formy, v nichž se *mudry* užívají; dále ukazuje systém notace *muder* v dnešních manuálech, terminologii *muder* a popisuje způsob, jak *mudry* vyjadřují svůj zamýšlený význam. Čtvrtá kapitola Komunikace prostřednictvím *muder* – lingvistické aspekty; vyjadřování vyšších významových celků, základy gramatiky (s. 89–119) zkoumá onu ústřední otázku celé práce, tedy zda lze užití *muder* považovat za svébytný jazykový systém. Konečně závěrečná kapitola Možnosti teoretických závěrů (s. 121–145) zasazuje zkoumané téma do různých diskursů západního badatelského světa (sémiotika, divadelní antropologie a orientalismus). Následuje kratičký Závěr (s. 147–148), který je však spíše souhrnem celé práce, a řada příloh (s. 151–217; slovníček pojmů, tabulky zobrazení *muder* a jejich významů; fotografické sekvence *muder* a další doplňující fotografie). Nechybí pochopitelně bibliografie (s. 219–227) a rejstřík (s. 229–233).

Na první pohled publikace působí jako standardní a solidní vědecká práce (koneckonců po seznámení se s jejím obsahem a letmém prolistování jsem se na její četbu těšil). Avšak ponoří-li se do knihy hlouběji kdokoli alespoň základně obeznámený s touto tematikou, velmi záhy zjistí, že jde o text značně povrchní, nepromyšlený, neříkající nic nového a navíc neuměle napsaný. Jak k tomu mohlo dojít? Stručně řečeno, autorka jednak nemá odbornou ani jazykovou výbavu na to, aby mohla zvolené téma zpracovat způsobem, který by byl objektivní a přínosný, a jednak nedokáže zmapovat stav bádání v oblasti, jíž se zabývá.

Pozastavme se nejprve u prvního problému, tedy zda Šárka Kysová Havlíčková vůbec mohla toto téma pomocí zvolených metod zpracovat tak, aby výsledek splňoval

nároky kladené na disertační práce, tedy aby přinášel původní a nové poznatky. Aby z výzkumu tohoto tématu bylo možné získat hodnotné výsledky, je třeba skutečně postupovat cestou, kterou zvolila i autorka, totiž kombinovat různé metody: textovou analýzu primárních pramenů pojednávajících o gestech rukou, studium živých tanečních a divadelních forem, v nichž se *mudry* užívají, a konečně antropologický výzkum mezi samotnými herci a tanečníky. Každý z těchto přístupů klade na badatele nemalé nároky a jejich kombinace pak nároky už opravdu mimořádně vysoké. A těm autorka žel nedostává. V čem konkrétně?

Pokud jde o analýzu textových zdrojů, je pochopitelně třeba ovládat jazyky, v nichž jsou sepsané, tedy především sanskrta a dále starou malajálámštinu, v níž jsou složeny nepostradatelné manuály, které si v uměleckých rodinách herci předávali a které se dosud užívají. Autorka sice uvádí, že překlady ze sanskrta jsou její vlastní (pozn. 35 na s. 25), ale z řady míst je zjevné, že tento jazyk příliš neovládá (např. z pozn. 86 na s. 47, kde řeší otázku varírující délky jednoho termínu v textech; nebo z pozn. 54 na s. 32, kde slovesnému kořenu *ní-* připisuje mylné významy). Snad dokáže pracovat s bilingvou, nicméně naprostou většinu termínů přebírá z anglických překladů textů, což pochopitelně vede k podstatným významovým posunům, nezřídka značně zatemňujícím původní smysl (marně jsem například přemýšlel, jak může *mudra sūčjāsja* mít význam „transparent“ (s. 156), až pohled do sanskrtského originálu ukázal, že jde o vlajku, *patáká*; občas zůstaly stopy angličtiny přímo v textu: „lotus“ místo „lotos“ na s. 157).

Skutečnost, že autorka pracuje s anglickými překlady textů, není pro výsledek

ještě tak fatální, mnohem horší je, že jí jsou jazykově nepřístupné zásadní sanskrtské texty k tématu. Základním a nejstarším dochovaným dílem k teorii i praxi staroindického divadla a tance je Bharatova *Nátjašástra* (ta byla několikrát přeložena do angličtiny). Jde o text velmi obtížný, obsahující množství nesnadno srozumitelných technických termínů a místy téměř nepochopitelný. To není v Indii nijak neobvyklá situace, v podobných případech bývá k takovýmto textům k dispozici bohatá komentářová literatura. I k *Nátjašástre* existovala řada sanskrtských komentářů, nicméně dochoval se jen jediný, zato však vynikající: *Abhinavabháratí*. Jeho autorem je patrně vůbec největší indický myslitel všech dob, kašmírský učenec Abhinavagupta, který žil na přelomu 10. a 11. století. Ačkoli Abhinavagupta nebyl primárně divadelním teoretikem, nýbrž především tantrikem, jeho komentář je natolik zásadní, že v badatelském světě je zcela nemyšlitelné zabývat se jakoukoli částí *Nátjašástry* bez současného studia tohoto komentáře. Nezasťírám, že rozhodně nejde o snadný text, protože Abhinavaguptovi slouží *Nátjašástra* jen jako dílčí pomůcka v jeho ambiciózním a myšlenkově geniálním, leč nesmírně náročném projektu, v němž jsou estetické prožitky zapojeny do tantrické cesty ke konečnému vysvobození. K hlubšímu porozumění *Abhinavabháratí* je tedy třeba znát ostatní Abhinavaguptovy texty, což je samozřejmě obrovské sousto; ostatně není náhoda, že tento text dosud jako celek nebyl přeložen do žádného světového jazyka. Nicméně i při základním seznámení se s tímto komentářem by autorka zjistila, že řeší otázky, které si klade i ona: zda jsou gesta rukou jazykem, jak a proč nesou určitý význam, jak se skládají do vět, jakou

úlohu v nich má estetická stránka a tak dále. Jinými slovy, téma recenzované knihy bylo do značné míry vyřešeno před tisíci lety. To jistě neznamená, že se na ně nelze podívat i z jiných zorných úhlů a se znalostí dalšího vývoje, avšak pominout přitom tento klíčový text zkrátka nejde.

Vedle *Nátjašástry* a jejího komentáře máme k tomuto tématu desítky dalších sanskrtských pojednání (a komentářů k nim), z nichž ta nejdůležitější byla vydána tiskem a jsou tedy dobře dostupná (mnohá však dosud zůstávají v rukopisech). Autorka však pracuje jen se dvěma dalšími texty (*Hastalakšanadípiká* a *Abhinajadarpana*), jež byly přeloženy do angličtiny, a pomíjí ostatní bohatou textovou tradici, která pochopitelně zachycuje vývoj gest rukou a patří tedy k základnímu zdroji poznatků o *mudrách*. Tato neschopnost pracovat s primárními texty vede k tomu, že si autorka klade zcela zbytečné otázky, které pak v průběhu své práce „řeší“. Dobrým příkladem je terminologický „problém“, zda jsou dva sanskrtské pojmy, které se pro gesta rukou používají (*mudra* a *hasta*), synonymické, či nikoli. Otázka je položena v kapitole 2.2 nazvané přímo *Hasta* a *mudra*, kde se dozvíme, že tato slova „jsou někdy chápána jako synonyma“ (s. 34), ale že chápat tato slova synonymicky „není zcela vhodné zejména proto, že právě díky vnímání rozdílů v jejich významu lze do značné míry vystihnout podstatu fungování symbolické řeči rukou“ (ibid.). Následuje seznam slovníkových významů těchto pojmů (doprovazený těžko pochopitelnou větou: „je nutné využívat např. sanskrtsko-anglických slovníků, jejichž počet i kvalita naopak umožňují hlubší poznání staroindické literatury a porozumění mnohdy komplikovaným

významům sanskrtských textů“), abychom se hned na další straně dozvěděli, že „[v] našem pojednání máme možnosti rozlišování mezi těmito dvěma slovy neustále na paměti, ale v souladu s indickou praxí je používáme rovněž synonymicky“ (s. 35). K tématu se pak autorka vrací v kapitole 4.9 *Hasta* versus *mudra* – jedna možná teorie, kde nejprve tlumočí vysvětlení jednoho z tanečníků (*hasta* je základní gesto, *mudra* pak jeho rozvinuté vyjádření; s. 117), hned poté však cituje opačný názor jiného učitele: „Když jsme se na názor na tuto problematiku zeptali Gópála Vénua, měl mnohem prostší vysvětlení. Oba výrazy vnímal spíše jako synonyma a připustil, že užití jednoho či druhého může mít souvislost s oblastí (v zeměpisném smyslu), kde se výraz užívá. V Kérale se tak podle Vénua více používá výraz *mudra*. Naopak v *bharatanátjam* jsme se při spolupráci s tanečnicí Bhaktí (*sic!*) Déví setkávali téměř výhradně s výrazem *hasta*“ (s. 118). To však autorku zjevně neuspokojuje, takže nakonec konstatuje, že „[r]ozlišení *mudra* a *hasta* má teoretický potenciál a zejména pro západní badatele se může jevit jako z tohoto hlediska výhodné.“ Ponecháme-li stranou to, že se nakonec nedozvíme, jakou pozici autorka zastává (tedy krom toho, že ono rozlišování podle ní v sobě skrývá jistý „potenciál“), pak podstatné je, že toto rozlišování není „výhodné“, nýbrž zbytečné a nesmyslné. Řešení celého tohoto „problému“ je velmi prosté, stačilo by se podívat na textovou historii obou pojmů a mít základní znalosti z náboženských dějin této oblasti. Pro gesta rukou se v teoretických pojednáních o divadle a tanci užívá zhruba až do 11. století výhradně termínu *hasta*. Pojem *mudra* ve významu gesto pochází z úplně jiného prostředí, totiž tantrického,

kde gesta rukou hrála klíčovou roli v rituálu, zejména iniciačním. V Kérale došlo k tomu, že se nejvyšší bráhmanská vrstva silně tantrizovala a zejména chrámový rituál byl (a je) v podstatě tantrický. Součástí chrámového rituálu byl i tanec *kúdíjattam* (který autorka zkoumá), takže přirozeně i jeho terminologie přejala některé pojmy z tantrismu. V Kérale tedy převládá termín *mudra*, zatímco v Tamilnádu, kde k této tantrizaci nedošlo, se užívá původní pojem *hasta*. Gópál Venu měl pravdu.

Druhá metoda výzkumu Šárky Havlíčkové Kysové spočívala ve studiu dvou odlišných živých jihoindických tanečních a divadelních forem: kéralského *kúdíjattam* (a příbuzného *kathakali*) a tamilského *bharatanátjam*, přičemž ale jasný důraz byl kladen na *kúdíjattam*. V tomto žánru se předvádějí klasická staroindická dramata, jejichž jazykem je sanskrit a různé prákrty, při inscenaci jsou některé pasáže přetlumočeny v jazyce manipulací (o němž kupodivu v celé knize nepadne řeč), vedle toho na jevišti občas zazní improvizované vstupy v moderní malajálámštině. Chce-li tedy někdo tuto živou formu studovat, musí pochopitelně uведенé jazyky ovládat. Vedle této jazykové výbavy je třeba mít dostatečné znalosti z hinduistické mytologie a náboženských reálií, neboť tato témata jsou obsahem předváděných her. Tyto znalosti však autorce prokazatelně scházejí. Nemá smysl zde vršit jednotlivé doklady, za všechny zmiňme jediný výmluvný příklad. Význam *mudry simhamukha* je v tanci *bharatanátjam* podle jednoho z anglických manuálů mimo jiné „homa nebo yagna“ (s. 163). K tomu autorka přičinila vysvětlující poznámku: „Homa nebo také sóma; yagna, případně yagya, yadnya či yajna. Jde o hinduistické (případně

buddhistické nebo džinistické) rituální obětiny, mající kořeny již ve védských náboženských obřadech.“ *Hóma* je označení pro rituál libace do ohně bohům, s obětinou zvanou *sóma* toto slovo nespojuje (možná autorka někde zahlédla, že védská *sóma* se ve staroiránštině nazývala *ha-oma*, a omylem si pak toto slovo spojila s termínem *hóma*?), slovo *jadžňa* je označení védské oběti obecně (jde tedy o něco širší termín). Rozhodně to tedy nejsou „rituální obětiny“.

Konečně třetí metoda bádání Šárky Havlíčkové Kysové by se dala nazvat sociálněantropologickou: setkává se s umělci, vyptává se jich, tlumočí jejich odpovědi, snaží se pracovat „v terénu“. Podobný antropologický výzkum je nesamozřejmě a náročná činnost. Aby badatel získal věrohodné výsledky a použitelná data pro své bádání, musí vědět, jak na to. Avšak i zde autorka selhává. Ptá se, ale neví si rady s odlišnými odpověďmi (nemá vypracovaná kritéria, jak je posuzovat, a cesty, jak je ověřovat), nemá od umělců a jejich odpovědí žádný odstup. Výsledkem je, že po celou knihu nám zprostředkovává ustálený autorativní daných tradic, který není schopna kriticky vyhodnotit. Dobře je to vidět na neustálém zdůrazňování starobylosti tradičního tance a divadla. Je samozřejmě notoricky známou vlastností Indů (a žel i mnohých indických badatelů) snažit se u všeho prokázat co největší stáří. V tomto případě je odrazovým můstkem *Nátjašástra* (tedy pro ty soudnější), takže se v knize opakovaně mluví o dvoutisíciletém vývoji (s. 22, 23, 24, 41, 46, 48). Teprve v samotném závěru knihy v kapitole 5.3.3 nazvané ‚Sebe-prezentace‘ dnešního tradičního indického divadla se v případě *kúdíjattam* autorka nad touto otázkou explicitně pozastavuje.

V případě *bharatanátjam* však zjevně předpokládá nepřetržitý vývoj starý nejméně dva tisíce let, neboť ho považuje za „přímou tradici *Nátjašástry*“ (s. 22, 48). To je nedoložitelná spekulace, v Indii žel běžně rozšířená. Na metodologickou naivitu takovéhoho přístupu (zde máme asi dva tisíce let starý text, popisující *mudry*; tu máme tisíc let staré chrámové reliéfy s tanečnicemi a *mudrami*; před sebou máme současný *bharatanátjam s mudrami*; takže *bharatanátjam* je nejméně tak starý jako *Nátjašástra*) upozorňovala již v osmdesátých letech minulého století vynikající indická znalkyně této látky Kapila Vatsyayan. Ačkoli je autorka přesvědčena, že „[h]istorie *bharatanátjam* je ve srovnání s některými dalšími indickými formami poměrně dobře známá“ (s. 22), není tomu tak. Nicméně alespoň tolik víme, že tento tanec se zformoval za panování telugských *nájaků* v Tamilnádu na přelomu 16. a 17. století a k jeho úpadku začalo docházet od poloviny 19. století v důsledku modernizačních snah v tamilské společnosti. Chrámové tanečnice *déavadásí* totiž současně působily jako konkubíny svých zámožných patronů (nebyly to tedy přísně vzato „chrámové prostitutky“, jak se často uvádí), což bylo trnem v oku západně vzdělaným hinduistickým elitám společnosti. Definitivní rána tradičnímu *bharatanátjam* však přišla až se vznikem nezávislé Indie, když byla hned roku 1947 instituce *déavadásí* zakázána. Moderní revivalisté tohoto tance se tedy vcelku pochopitelně snaží hledat jeho kořeny v šerém dávnověku a současně zamlčet jeho spojení s odsuzovanou praxí konkubínských *déavadásí*.

Uvedme však ještě jeden doklad onoho nekritického přijímání pohledu samotných aktérů, k němuž je ale třeba podat

malý historický exkurs. *Kúdíjattam* bylo po staletí pouze součástí chrámového rituálu, představení bylo určeno božstvu, je muž byl chrám zasvěcen, a herci náleželi ke dvěma vysokým bráhmanským kastám. V letech 1936–47 však došlo v keralském hinduismu k revoluční změně: rozhodnutím vládců byl přístup do chrámů umožněn i nízkokastovným a bezkastovným hinduistům. Tato událost měla pro *kúdíjattam* téměř fatální důsledky: naprostá většina hereckých rodin se rozhodla tohoto povolání zanechat (nebudou přeci předkládat bohu svou obětinu za přítomnosti kastovně neadekvátních diváků) a divadlo ztratilo své obvyklé sponzory. Výsledkem byl praktický zánik skutečné původní formy představení (po mnoha desetiletích se jedno tradiční padesátihodinové představení odehrálo až v roce 2008, a to jen díky tomu, že bylo celé zaplacené z projektu Hebrejské univerzity, kde probíhá rozsáhlý a mnohaletý výzkum této divadelní tradice). Nicméně živá tradice určitým – byť výrazně proměněným – způsobem pokračuje, neboť *kúdíjattam* se chopili lidé z nebráhmanských kast. A zde se dostáváme k tomu podstatnému. Hlavní informátor Šárky Havlíčkové Kysové patří k těmto nízkokastovným hercům, takže jeho prezentace onoho procesu tomu pochopitelně odpovídá. Autorka jeho pohled přijímá (s. 52–53) a jde dokonce tak daleko, že skutečnost, že tito herci nesmějí odehrát představení v chrámu, nýbrž pouze mimo něj, nazývá „chrámově-komunitním snobismem“ (s. 53). To je velmi necitlivé označení, prokazující navíc neporozumění danému prostředí.

V úvodu recenze jsem konstatoval, že druhou příčinou, proč je tato kniha tak nepovedená, je skutečnost, že autorka si nedokázala zmapovat stav bádání. Jinými

slovy, nemá vůbec ponětí, co světová věda k danému tématu dosud přinesla. Zřejmě nemá smysl spekulovat o tom, jak je vůbec možné, že student na úrovni postgraduálního studia nedokáže vypracovat rešerši k tématu své disertace. Sekundární literatura, s níž autorka pracuje, je zcela nahodilý výběr titulů, a to převážně indické provenience. Z bibliografie se zdá vyplývat, že – s výjimkou jednoho amerického teatrologa – se tímto tématem na Západě nikdo nezabývá. Opak je pravdou. Pokud jde o *Nátjašástru*, nátjašástrovou literaturu obecně, dějiny staroindického divadla a podobně, je zde silná a výtečná francouzská badatelská tradice, na jejímž počátku stojí Sylvain Lévi a jeho *Le Théâtre Indien* (vydaná již v roce 1890, nicméně dodnes nepostradatelná práce) a kterou dnes nese především Lyne Bansat-Boudonová. Ta je mimo jiné autorkou monumentální studie k *Nátjašástrě* (*Poétique du Théâtre indien*) a řady dalších zásadních prací. Jednou z předností této autorky je její dobrá znalost Abhinavaguptových textů (a to nejen *Abhinavabháratí*). Přímo *mudrami* v *kúdíjattam* a *kathakali* se již řadu let zabývá Eva Szily; publikovala na toto téma řadu článků a napsala o něm i svou disertaci. Druhá silná tradice bádání je německá. Zde ční zejména Heike Oberlinová, která je autorkou (tehdy ještě pod dívčím jménem Moserová) zřejmě vůbec nejdůkladnější práce ke *kúdíjattam* (vyšla v roce 2008) a jež veřejně dala k dispozici aktualizovanou, téměř šedesátistránkovou bibliografii k tomuto tématu. Skvělá je též disertace Biliány Müllerové *Die Struktur der Handgesten im indischen Tanz nach dem Natya-Sastra des Bharata* z roku 2008, snadno dostupná v repozitáři Deutsche digitale Bibliothek. Tak bychom mohli pokračovat (včetně titulů

v angličtině, a to i od dobrých indických badatelů). Je zkrátka zjevné, že všechna témata, jimiž se Šárka Havlíčková Kysová ve své práci zabývá, jsou zajímavě, fundovaně a důkladně zpracována, takže ač se autorka snaží v čtenářích vzbudit dojem, že objevuje nové věci (a sama je o tom patrně přesvědčena), není tomu tak.

Nejde-li tedy o odbornou práci, snad by mohla tato kniha plnit alespoň funkci popularizujícího a čtivého seznámení s daným tématem, avšak ani těmto nárokům nedostává. Není v ní snad stránka, kde by nebyla nějaká věcná či formální chyba, pracuje s množstvím nijak nedoložených předpokladů, řada názvů kapitol a podkapitol vůbec nekoresponduje se skutečným obsahem, informace jsou v knize špatně distribuovány a zejména v úvodních kapitolách se mnoho údajů několikrát opakuje, argumenty nejsou logicky vystavěny, a to ponechávám stranou formální stránku knihy, která je jedním slovem zoufalá (desítky chyb v prepisech ze sanskrtu, zmatené a nesjednocené bibliografické údaje, v seznamu sekundární literatury je kdo ví proč řada primárních textů, několik knih citovaných v poznámkách v bibliografii vůbec není a podobně). Opravdu důkladná recenze, která by se chtěla vypořádat s alespoň největšími jednotlivými nedostatky, by musela být mnohonásobně delší.

Výsledný pocit po přečtení této knihy je údiv a lítost. Údiv proto, že nechápu, jak mohla v univerzitním prostředí vzniknout takováto práce, respektive jak mohl vůbec někdo připustit volbu tohoto tématu, když muselo být zjevné, že doktorandka k jeho kvalitnímu zpracování zkrátka nemá dostatečnou výbavu. Disertace byla obhájena, dokonce prošla recenzním řízením a byla vydána tiskem (a to v rámci projektu

GA ČR „Český divadelní strukturalismus: souvislosti a potenciál“, což je pro mě další záhada). Lítost pociťuji nad zmarněnou energií, kterou Šárka Havlíčková Kysová na tuto práci vynaložila. Ač se pochopitelně v této recenzi kritika snáší na její hlavu, není tak zcela oprávněná. Je totiž jasné, že autorka je do tohoto tématu zapálená, věnuje se mu již nějakou dobu a má pro něj silnou osobní motivaci. Kdyby při svém doktorském studiu měla lépe vybrané téma (více teatrologicky zaměřené, což je její odborná kvalifikace), a především skutečně zasvěcené vedení, patrně by nemusel být výsledkem takovýto samorostlý amatérský pokus o odbornou práci.

Lubomír Ondračka

Piotr Oszczanowski: *Pomnik chrześcijańskiego rycerza. Nagrobek Melchiora von Redern we Frýdlancie – opus vitae Gerharda Hendrika z Amsterdamu.*

Ośrodek Kultury i Sztuki
+ Uniwersytet Wrocławski,
Wrocław 2013, 326 s.

Českého čtenáře může zaujmout a v mnohém překvapit knížka polského historika umění Piotra Oszczanowského, která vyšla v nákladu 500 kusů na konci minulého roku ve Vratislavi. Úvod k ní napsali ředitel Střediska kultury a umění ve Vratislavi Piotr Borkowski a český historik umění Ivo Kořán i farář kostela Nalezení Svatého Kříže ve Frýdlantě na Liberecku Vít Audy. Kniha je zlomkem disertační práce Piotra Oszczanowského z roku 2002, ve které zpracoval život a dílo původem

amsterdamského řezbáře Gerharda Hendrika (1559–1615), který působil téměř třicet let ve slezské Vratislavi. Je to v pořadí již třetí Oszczanowského kniha o tvorbě tohoto umělce. V roce 2007 vydal ve Vratislavi knihu *Casus Żórawiny. Kościół Trójcy Świętej w Żórawinie około 1600 roku* a v roce 2012 knihu *Złoty medalion oprawiony czterema diamentami. Rzeźby Gerharda Hendrika z Amsterdamu z początku XVII wieku w Oleśnicy*. K tisku se připravuje kniha o dílech, která jsou připisována vratislavské dílně Gerharda Hendrika.

Docent Oszczanowski (*1965) je v současné době ředitelem Národního muzea ve Vratislavi, působí také v Ústavu dějin umění vratislavské univerzity, zabývá se uměním doby renesance, manýrismu a reformace. Podílel se na řadě evropských výzkumných projektů a opakovaně spolupracoval i se svými kolegy v České republice. Zájem o dílo vratislavského sochaře Hendrika ho přivedl do Frýdlantu v Čechách, kde se zachoval náhrobek, který Hendrik vytvořil na objednávku vdovy po vratislavském rodákově, svobodném pánovi a polním maršálovi Melchiorovi z Redernu (1555–1600), Kateřiny, rozené Šlikové (?1564–1617). Redernům patřila v Čechách panství Frýdlant a Liberec. Poprvé o tomto díle Oszczanowski v Čechách referoval v roce 1999 na kolokviu v Ústí nad Labem a jeho příspěvek je otištěn ve sborníku *Renesanční sochařství a malířství v severozápadních Čechách* (Albis international, Ústí nad Labem 2001, s. 139–189). Kromě tohoto tématu ho však v Čechách zajímá i umění doby Rudolfa II. Do bulletinu Centra pro výzkum umění a kultury doby Rudolfa II., který vydal Ústav dějin umění AV ČR

v Praze v roce 2001 (eds. Lubomír Konečný, Becket Bukovinská), přispěl článkem o Slezanech na dvoře Rudolfa II. Jeho zájem o slezsko-české umělecké a kulturní kontakty jej přivedl i ke spolupráci na přípravě publikace o umění baroka, *Slezsko. Perla v České koruně*, kterou v roce 2007 vydala Národní galerie v Praze. V knize o pomníku křesťanského rytíře Oszczanowski českým čtenářům poprvé předkládá tak obsáhlý popis a výklad pozoruhodného manýristického uměleckého díla z Frýdlantu v Čechách, o kterém možná do této doby vůbec neslyšeli ani je neviděli. Jak dosvědčuje disertační práce českého historika Milana Svobody (* 1972) *Redernové v Čechách. Nalézání zapomenutých příběhů 16. a 17. věku* (Togga, Praha 2011), nebylo redernovské téma v historiografii a dějinách umění dosud příliš frekventované a uvedené do širšího historického vědomí. Svoboda i Oszczanowski se mu však věnují soustavně a dlouhodobě, každý z pohledu svého oboru, generačního rámce a se vzájemným respektem.

Kniha Piotra Oszczanowského je příkladnou ukázkou využití čistě umělecko-historického přístupu k dílu v kontextu místa a doby. Na základě znalosti písemných i obrazových pramenů, přehledu dosavadního zpracování a s využitím praktické ikonografické metody Oszczanowski popisuje a interpretuje frýdlantský náhrobek v širším kontextu umělcovy činnosti v Dolním Slezsku a hledá inspirační vlivy, vzory a analogie nejen v evropské sochařské tvorbě, ale také v dobové grafice. V úvodu charakterizuje náhrobek jako typ a stručně popisuje jeho současný stav, věnuje pozornost jeho vizuálním i textovým složkám (s. 19–26). Dále se zabývá otázkou autorství ve světle pramenů

i odborného diskursu. Upozorňuje také na v té době ve Slezsku neobvyklou formu sebezprosazování autora náhrobku s tím, že vydal ve Vratislavi a ve Zhořelci tiskem vlastní *Krátký popis velkolepého pomníku i náhrobku* (s. 27–29). Z tohoto tisku také vyplývá, jak Oszczanowski uvádí, že Hendrik na náhrobku pracoval od roku 1605 do roku 1610 a v té době nepřijal žádnou jinou větší zakázku (s. 37). Jediným dalším zachovaným a pramenně doloženým dílem Gerharda Hendrika je kazatelna z bývalého zámeckého kostela v Olešnici (Oels v Dolním Slezsku) z roku 1605 – dnes v bazilice minor sv. Jana Evangelisty tamtéž. Hendrik se narodil a vyučil v Amsterdamu, znal umění Itálie, cestoval po Evropě a třicet let měl dílnu ve slezské Vratislavi. Značnou pozornost Oszczanowski věnuje osobě Kateřiny z Redernu, která byla objednavatelkou manželova mauzolea a náhrobku. Program osobní i rodové reprezentace při této příležitosti Oszczanowski rekonstruuje pomocí písemných a obrazových pramenů a na základě analýzy a interpretací nápisů a ikonografických prvků náhrobku. Výsokou sumu (40 000 tolarů), kterou Kateřina za pět let práce na náhrobku sochaři zaplatila, pak Oszczanowski srovnává s dobovými platy úředníků a umělců a také s cenami použitých materiálů. V závěru páté kapitoly poznamenává, že „s jistotou můžeme ověřit ceny materiálů, ale jak fundátorka ocenila talent umělce, kterému zakázku svěřila, zůstane bez odpovědi“ (s. 48).

S pomocí textů a vyobrazení ze starších monografií a umělecko-historických topografií a také zachovaného dřevěného modelu z roku 1837 rekonstruuje Oszczanowski historii frýdlantského pomníku a vyvrací informaci uvedenou ve slovníku (Jane Turner, ed.: *The Dictionary of Art*, 1996,

s. 137), že se dochoval pouze fragment původního díla (s. 53–54). Stěžejními částmi Oszczanowskéo jsou sedmá až jedenáctá kapitola: Analýza struktury náhrobku (s. 56–100), Řezba celofigurálních plastik (s. 101–140), Řezba polofigurálních plastik a reliéfů (s. 141–190), Ornamenty a ornamentální motivy (s. 191–203) a Materiál řezeb a jejich barevnost (s. 204–208). Autor krok za krokem systematicky analyzuje a interpretuje náhrobek a jeho architektonickou plastiku i sochařskou výzdobu v architektonickém rámci mauzolea, srovnává ho s obdobnými dobovými náhrobky v evangelických chrámech (ve Wertheimu, Pforzheimu, Baden-Badenu, Olešnici, na Oravském hradě a v Bratislavě), ale i s funerální plastikou katolickou (s náhrobkem Gian Giacoma Medici v Mediolaně a náhrobky Habsburků v Hofkirche v Innsbrucku a Národním muzeu del Prado v Madridu). Vlastní „rodokmen“ náhrobku Melchiora Rederna pak Oszczanowski konstruuje v souvislosti s pronikáním vlivu benátské sepulkrální plastiky do Hendrikovy tvorby a zároveň i do vkusu objednavatelů v Čechách. Sochařské provedení figury Melchiorova syna Kryštofa a manželky Kateřiny na frýdlantském náhrobku pak typologicky srovnává s Hendrikovými figurálními plastikami v Olešnici a stylově je charakterizuje jako renesanční, ovšem jejich gesta a teatrální pózy už vidí jako znamení nové epochy. Předpokládá i využití grafických předloh (s. 105). Původ snahy zobrazit figury v realistickém objemu a lidském měřítku hledá také ve starší slezské sochařské tradici 16. století, se kterou se mohl Hendrik seznámit ve Vratislavi a v Olešnici.

V sochařském zobrazení Rederna, zejména ve volbě pózy a atributů,

vycházel podle Oszczanowského Hendrik z reprezentačních podobizen vládců – bojovníků. V té souvislosti se zmiňuje o *Kunstbuchu* Wendela Dieterlina a *Chronologii ... Hieronyma Ortelia* a také o portrétu Filipa II. od Pierra Balthasara z roku 1590 (s. 106–107). V provedení starozákonních proroků spatřuje Oszczanowski také *manierę* Hendrika a opět hledá jejich předlohy v dobové grafice (s. 115–124). Figuru Vzkříšeného Krista z Melchiorova náhrobku odvozuje od sochy Krista na baldachýnu kazatelny v zámeckém kostele v Olešnici nebo z grafických listů Maartena de Vos a pokládá si otázku, jak v tomto případě došlo k deformaci michelangelovského kánonu a co je podstatou Hendrikovy stylizace. Uvažuje, že tvůrce Redernova pomníku mohl poznat přímo práce Michelangela nebo některých jeho pokračovatelů, kteří rozvíjeli jeho formální řešení. Domnívá se, že to byl pravděpodobně kontakt s dílem Giamboloni v kostele Nejsvětější Trojice v Żorawinie (Rothsürben v Dolním Slezsku). Práce Giamboloni podle Oszczanowského připomínají i figury dvou andělů, které drží klenoty Redernova erbu, jež získal v roce 1599 od císaře Rudolfa II. Ke komparaci andělků pak Oszczanowski využívá i další obrazový materiál původem z Itálie, z Vídně či Augsburgu. V reliéfech Redernova náhrobku si Oszczanowski všímá figur dvou pokořených a spoutaných Turků na podstavci a sleduje evropskou tradici i významy v zobrazování Turků a otroků v 16. a 17. století (s. 141–164). Dalším tématem, které Oszczanowski v souvislosti s reliéfy na náhrobku sleduje, jsou bitevní scény, které, jak píše, už od antiky mají své místo v náhrobní plastice a objevují se hojně na náhrobcích panovníků

a šlechticů (s. 165–180). Předposledním sledovaným tématem náhrobku jsou personifikace Víry a Naděje. Na pomníku se zachoval pouze reliéf anděla personifikujícího Naději – jeho protějškem byl podle vyobrazení z roku 1880 anděl představující Víru. Obdobné umístění měly tyto personifikace i na triumfálních obloucích, jak Oszczanowski dokládá reprodukcemi grafických listů vydávaných na počest habsburských panovníků v 16. a 17. století (s. 180–182).

V závěru popisu a interpretace Redernova náhrobku se Oszczanowski zabývá heraldikou i uměleckým provedením rodového erbu (s. 183–184). Podrobně analyzuje také ornamentální motivy v architektuře náhrobku, jejichž uplatnění sleduje nejen v rámci Hendrikovy tvorby ve Slezsku, ale také v širším dobovém evropském kontextu (ornament boltcový, rozvilinový, rolwerkový, šperkový, grotesku i kandelábr, rostlinné i válečné motivy, andělské hlavy, lví i ženské masky, motiv lvích tlap, vavřínových listů, liliových květů a šíšek; s. 191–203). Oszczanowski se věnuje i důležitému aspektu Hendrikovy sochařské tvorby, a sice jeho snaze tvůrčím způsobem využít v jediném díle různé materiály – a tedy i schopnosti užívat různé technologie. Z pramenů zjistil, že odléval kov a zlatil ho v ohni, v ohni zlatil i měděně odlitky, pracoval s červeným, zeleným i bílým mramorem, zeleným jaspisem a bílým alabastrem. Na frýdlantském náhrobku použil materiály dovezené z velké dálky, například červený český mramor ze Slivence, ze kterého jsou postavy Turků a některé architektonické prvky náhrobku, zelený slezský mramor z Księginice Wielkie (Großkniegnitz v Dolním Slezsku) použil na dřívky sloupů, vedle bílého frýdlantského kamene

z nedaleké Raspenavy se v náhrobku uplatnil i jasně zelený mramor z Anglie a bílý alabastr ze Lvova. Sochy byly původně zdobené mosazí, zlatem, pozlaceným stříbrem, měděným plechem a drahými kameny. Jak Oszczanowski zdůrazňuje, původní barevnost Redernova pomníku rozhodně přispěla k lepší čitelnosti díla, byla velice expresivní a umocněná účinky dopadajícího světla.

V závěrečném shrnutí příznačně uvedeném titulem Mezi epochami Oszczanowski charakterizuje strukturu náhrobku jako ještě středověkou, vycházející z tradice oltářních triptychů, avšak jeho architekturu už vidí jako divadelní scénu *theatrum*, v němž jsou již zřejmé novověké reprezentace doby manýrismu, například hrdost a nedostatek pokory, absolutistické pojetí smyslu světské moci i triumfu stavovské převahy, bohatství a nádhery. Všimá si i toho, jak jsou v programu výzdoby náboženské motivy minimalizovány a starozákonní proroci jsou více *exemplary* dokonalých bojovníků a *zosobněním* rytířských ctností než vzorem zbožnosti. Kristus je zobrazen spíše jako triumfátor a nikoli už jen jako Syn Boží. V celém programu je podle něj méně didaktické soteriologie a více víry v moc, sílu a skutečnost Boží. Mnoho z těchto výše popsaných funkcí již podle Oszczanowského předznamenává epochu baroku. V celém díle je také zřetelná konfesijní ambivalence, tedy nedostatek těch prvků, které by jednoznačně umožňovaly určit, zda je to náhrobek protestanta, nebo katolíka – vše je zaměřeno k reprezentaci dobrého bojovníka. V této souvislosti Oszczanowski uvádí, že v době vzniku monumentu byla oblíbená idea představit hrdinu jako *Miles Christianus* podle Pavlova listu Efezským (Ef 6,10–17)

a traktátu Erasma Rotterdamského *Enchiridion militis Christiani* i učení neostoicizmu; v osobě Rederna byla tato idea dokonale ztělesněna.

Promyšlenou strukturu knihy dotváří v textu logicky umístěná obrazová dokumentace a obsáhlá obrazová příloha v jejím závěru. Bohatý seznam pramenů a literatury dokládá hloubku a šíří autorova záběru. Anglické i české resumé poskytne základní přehled i těm, kteří nebudou mít trpělivost poznat, že polština nám nemusí být tak vzdálená.

Blanka Altová

**Jana Nosková – Jana Čermáková (eds.): „Měla jsem moc krásné dětství.“
Vzpomínky německých obyvatel Brna na dětství a mládí ve 20. až 40. letech 20. století.**

Etnologický ústav AV ČR
+ Statutární město Brno + Archiv města Brna, Brno 2013, 705 s.

Vydání rozhovorů s „brněnskými Němci“ (žijícími v Brně a v různých místech v Německu i Švýcarsku), jejich vzpomínek na dobové události, dětství a mládí v Brně v meziválečné a válečné době vyplňuje v oblasti orální historie dosavadní mezeru v etnologické literatuře. Zasloužily se o to Jana Nosková, pracovnice brněnského pracoviště Etnologického ústavu AV ČR Praha, a Jana Čermáková, pracovnice Archivu města Brna. Publikaci připravily v česko-německé verzi, což ocení čeští i němečtí čtenáři. Kniha vychází jako supplementum sborníku *Brno v minulosti a dnes* (č. 17)

a dostalo se jí tak poměrně omezeného nákladu (400 ks), který zjevně neodpovídá potenciálnímu zájmu odborné i širší čtenářské veřejnosti. Svědčí o tom i úspěšné prezentace knihy v Brně a v Mnichově a sluší se také uvést, že v anketě České národopisné společnosti v roce 2014 byla kniha hodnocena jako nejvýznamnější oborový publikační počín za rok 2013.

V první části více než 700stránkové publikace nastínila Jana Nosková historickou charakteristiku postavení německých obyvatel Brna ve výše uvedeném období a osvětlila výzkumný záměr tématu, zejména použitou metodu orální historie a kontext vlastního výzkumu. Následně věnovala pozornost otázce dětství a mládí ve vzpomínkách narátorů a poznatkům dosavadního studia této problematiky z hlediska historiků a etnologů. Na tento výklad pak navazuje popis vlastní metodiky výzkumu a prezentace zpracování sbírky jednotlivých rozhovorů se současnými i bývalými obyvateli Brna německého původu. Český i německý čtenář ocení, že každý rozhovor je uveden biografickým profilem vypravěče, nabízí se nicméně úvaha, proč soubor rozhovorů není ukončen srovnávacím výkladem o rozdílnostech podání jednotlivých vypravěčů, zejména žijících dodnes v Brně a v zahraničí. Ukázala by se tak mentální odlišnost výpovědí narátorů v kontextu jejich společenského postavení.

Sbírka rozhovorů, které prezentuje Jana Nosková, je výsledkem výzkumu podniknutého v letech 2009–12. Cílovou skupinu tvořily na jedné straně osoby německého původu, které zůstaly v Brně a bydlí ve městě dodnes, na druhé straně osoby vysídlené po roce 1945. Ze záznamů celkem 34 rozsáhlých rozhovorů Nosková vybrala pro publikování třináct textů, z toho čtyři

narátorky žijící v Brně a devět narátorek a narátorů žijících v Německu či ve Švýcarsku. O náročnosti výzkumu svědčí skutečnost, že Jana Nosková uskutečňovala rozhovory v naprosté většině v domácnostech. Z mnohahodinových nahraných rozhovorů (probíhaly v německém nebo českém jazyce) byla provedena jejich transkripce a upravené texty k publikování prošly následně autorizací vyprávěčů. Texty, jejichž celkový rozsah je úctyhodný, pak editorky uvedly paralelně v českém i německém jazyce s tím, že na prvním místě je ten, v němž proběhl rozhovor.

Výběr textů je omezen na vypravěče, kteří se narodili před rokem 1935, to znamená na osoby, jejichž vzpomínky na život v Brně odráží vlastní prožitky. Obsahové zaměření vyprávění koriguje forma řízených rozhovorů. Rozhovory však nebyly vedeny podle jednotného schématu otázek. Jana Nosková přistupovala ke každému vyprávěči individuálně ve snaze zachytit životní příběh, v němž se odráží kontext česko-německých vztahů. Jde tak o soubor výpovědí nejen o dětství a mládí v Brně, ale hlavně o rozmanitých životních osudech německých obyvatel, jež se vážou k prostředí města Brna. Z rozhovorů vystupují obrazy národnostně vymezeného prostoru, soužití i života vedle sebe v proměnách historických událostí. Čtenář zde najde také vysvětlení, proč má titul knihy neobvykle poetický název. Byl vybrán z ne ojedinělého vyjádření zaznamenaného v průběhu rozhovorů, v němž se projevuje idealizace dětství ve vzpomínkách vyprávěčů bez ohledu na konfliktnost dobového soužití v daných společenských a politických poměrech. Je třeba také zdůraznit, že rozhovory byly převedeny do kultivované jazykové podoby a čtenáři přibližují

rozdílnosti vnímání dětství v rámci skupiny „brněnských Němců“, ale i proměny v nahlížení na česko-německé soužití z pozice těch, kteří zůstali v Brně, a těch, jež stihl osud poválečného vysídlení. Jako průvodce ke kolekci textů uvedly editorky na konci publikace výkladový slovník, který osvětluje realie zmiňované v rozhovorech, ale i „uličnick“ dobových i dnešních názvů brněnských ulic a geografický i jmenný rejstřík, což je pro české i německé zájemce o poznání místa příběhů narátorů dobrou pomůckou.

V současné etnologické produkci lze přínos práce ocenit přinejmenším ze dvou důvodů. Na jedné straně inspirativnosti přístupu ke studiu česko-německých vztahů, který se opírá o kvalitativní výzkum se zaměřením na prostředí velkého města a nejen jeho dnešních obyvatel, ale vzhledem k historickým událostem i osob žijících v zahraničí. Na druhé straně práce ukazuje na efektivnost metody orální historie pro etnologický výzkum města. Jana Nosková přistoupila k jeho provedení s příkladnou systematickostí a se spolueditorkou vytvořily dílo, které ukazuje na nové možnosti etnologického výzkumu města. Dostalo-li se již přítomné knize ocenění, jak zmiňuji v úvodu, nelze než na závěr zdůraznit, že vydání knihy vzpomínek německých obyvatel Brna představuje významný ediční počín, který je pro etnologická studia česko-německých či německo-českých vztahů inspirativní také pro případ(y) jiných měst v českých zemích.

Andrej Sulitka

G. P. Muraško

– **A. I. Filimonová (eds.):**

Stát a církev v SSSR a zemích východní Evropy v období politických krizí druhé poloviny XX. století.

Nestor-Istoria, Moskva

– Sankt-Petěrburg 2014, 540 s.

Sborník připravený v Institutu slavistiky Ruské akademie věd je výsledkem dlouhodobé soustavné práce historiků a archivářů. Zahrnuje široké spektrum významných a dosud málo probádaných otázek, které se dotýkají vztahů státních institucí a církví v převratné etapě soudobých dějin. Právě sociální změny, ke kterým došlo na přelomu osmdesátých a devadesátých let minulého století, vyvolaly neobyčejný zájem veřejnosti o vlastní historii a také přání poznat úplný obraz minulosti bez ideologické retuše. „Archivní revoluce“, která v posledních letech umožnila badatelům přístup ke studiu státních a stranických dokumentů, pak vytvořila předpoklady k uspokojení veřejného zájmu.

Sborník obsahuje mnohem více, než naznačuje jeho titul, přesahuje totiž vymezené území i období. Kromě zemí bývalého Sovětského svazu a Bulharska jsou předmětem zkoumání také Pobaltí, Polsko, Maďarsko, Československo a Jugoslávie. V širokém chronologickém záběru jsou analyzovány historické zkušenosti od konce druhé světové války až do roku 2012, těžiště bádání ovšem leží v Sovětském svazu epochy Stalina a Chruščova. Společným tématem sedmnácti samostatných studií je konformismus a konfrontace církví ve vztahu ke státu, hledání a navazování dialogu mezi státem a církví v podmínkách

akutních politických krizí a proměna role církevních institucí při ovlivňování společenského vědomí a sociálních procesů.

Sborník navazuje na publikace archivních dokumentů a dílčích studií, iniciovaných nedávno Institutem slavistiky Ruské akademie věd (*Vlast i cerkov v Vostočnoj Evropě 1944–1953. Dokumenty rossijskich archivov v 2-x tt.* Moskva 2008; T. V. Volokitina et al.: *Moskva i vostočnaja Evropa. Vlast i cerkov v 40–50-godov XX. věka.* Moskva 2008). Badatelé měli k dispozici nejen fondy Státního archivu Ruské federace, Archivu zahraniční politiky RF, ale i Státního archivu sociálně-politických dějin a Archivu prezidenta RF. Na projektu se podíleli také badatelé z Historického ústavu Ruské akademie věd a Ústavu mezinárodních vztahů při Ministerstvu zahraničí, kteří se zúčastnili besed u kulatého stolu a závěrečné konference (*Gosudarstvo i cerkov v XX. věke. Evoljucia vzaimootnošenij*, Moskva 2011).

V autorském týmu jsou zastoupeni kromě historiků také religionisté, teologové a politologové. Mezi autory najdeme kromě ruských i jména maďarská, slovenská, srbská a rumunská. Československé zkušenosti s komunistickou církevní politikou se staly předmětem dvou studií: slovenský historik Michal Glevanjak napsal studii „Oficiální obnovení činnosti Řecko-katolické církve na Slovensku v r. 1968 a problém s návratem pravoslavných kněží“ a ruská bohemistka Galina Pavlovna Muraško nazvala svůj příspěvek „Československá zkušenost: Pražské jaro – vláda a katolická církev na cestě k dialogu“. Autorka zaznamenává rozsah soustavného pronásledování církví a věřících, které v Československu trvalo dvacet let, a sleduje kroky, které reformátoři v čele státního výboru pro věci

církevní učinili, aby obnovili důvěru věřících. Ačkoliv tato politika skončila po šesti měsících, podařilo se ukázat směr k obnově dialogu. Český čtenář ocení, že autorka objevila tuto stránku reformního procesu, kterou dosud nikdo z našich badatelů hlouběji nezpracoval a že ji interpretuje s hlubokým porozuměním.

Je třeba ocenit odvahu redaktorů, že do sborníku zařadili několik studií věnovaných citlivě a stále aktuální problematice Balkánu. Ruský historik A. G. Ananjev analyzoval úlohu islámského faktoru na Balkáně na přelomu 20. a 21. století, srbský jazykovědec V. Dimitrijevič a právník Z. Čvorovič podali rozbor politických, právních a historických aspektů působení srbské pravoslavné církve a zhodnotili její roli v jugoslávské krizi. Nejbližše se ozeňavé současnosti dotýká stať ruské politoložky Olgy Četverikovové „Katolická církev v předvečer hluboké přestavby – Jak byl ‚odstoupen‘ Benedikt XVI.“.

Přílohu sborníku tvoří dva dokumenty. První dosvědčuje útisk ruské pravoslavné církve na jižním Urale v období chruščovského pronásledování (výňatky z deníku pravoslavného kněze V. I. Rožkova). Druhý dokumentuje, jak bez respektu k náboženství a k věřícím fungoval mechanismus kontroly a řízení pravoslavné církve v zahraničí (Zápisky z jednání rumunského ministra kultu Petre Konstantinescu – Jaša se sovětskými představiteli v Moskvě koncem roku 1955).

Práce publikované ve sborníku významně prohlubují naše poznání o součinnosti státních orgánů a církve v kritických momentech národních dějin. Ukazují, že v minulosti docházelo v této sféře k velice rozdílným jevům – od konfliktu církve s režimem až k úplnému přizpůsobení,

k faktickému splnutí. Je třeba vysoce ocenit vědeckou solidnost a také odvahu autorů i pořadatelů sborníku. Lze předpokládat, že dílo vycházející z dosud neznámých a nevyužitých pramenů bude významným přínosem pro práci společenskovědních badatelů i za hranicemi Ruska.

Květa Jechová

Václav Kaška: *Neukáznění a neangažovaní. Disciplinace členů Komunistické strany Československa v letech 1948–1952.*

Ústav pro studium totalitních režimů + Conditio humana, Praha – Brno 2014, 291 s.

Po krátkém období snahy o zapomnění, případně zcela jednostranných pohledů se v posledních letech dostává čtyřicetiletému období vlády komunistického režimu v Československu stále větší pozornosti historiků i laické veřejnosti, leckdy ve spojení se znechucením nad aktuálním stavem společnosti a určitou romantizujícími nostalgii, jindy zase s neomarxistickými a dalšími trendy čerpanými ze západního světa. Vedou-li tyto (a další) motivace k odpovědnému historickému studiu, ke snaze o hlubší porozumění minulosti a jejím aktérům, či k odmítání aprioristických černobílých hodnotících soudů, je to důvod k radosti, i když žádné jednoznačné a konečné „vyrovnání s minulostí“ (doufejme) nemohou přinést. Stejně jako komunistická minulost nebyla černobílou a monolitní, nemělo by takové být ani její hodnocení. V množství nové literatury o dějinách československého komunismu v epoše, kdy přinejmenším

formálně představoval „vůdčí sílu ve společnosti“, by neměla uniknout pozornosti knižně publikovaná disertace brněnského historika Václava Kašky, přestože vykazuje řadu zjevných nedostatků.

Jako každý začínající badatel si autor zprvu stanovil zcela nereálné cíle (vytvoření novějšího pendantu k dosud nepřekonaným, třebaže nikoli bezproblémovým Rupnikovým dějinám KSČ do roku 1948), z nichž později slevoval věcně, tematicky, časově i regionálně a také – což považují za jediný nedostatek v tomto výčtu – pramennou orientací výlučně na stranické archivy. Ač vybaven solidní znalostí zahraniční literatury a sociálněvědních přístupů, omezil se mnohdy na pouhé převyprávění a/nebo sumarizaci velkého množství prostudovaných pramenů, čtenářsky leckdy úmorné, aniž by se z nich pokusil vytěžit určité obecnější soudy nebo hlubší analýzy. Logickým důsledkem je, že kniha vlastně postrádá závěr a je ukončena pouhým „shrnutím“ jednotlivých pasáží (někdy dokonce doslovným), vedoucím k dosti banálnímu zjištění, že „stranici nebyli pouze pasivními objekty a nejednali přesně podle vnitrostranických norem a příkazů. Postupovali v rámci lokálně možného, různě manévrovali a příkazy shora si přizpůsobovali, zčásti se jim vyhýbali, zčásti disponovali vlastní vůlí“ (s. 267).

Po snad až příliš obsáhlých prolegomenálních pasážích je kniha dále členěna na pět meritorních kapitol: první z nich je věnována normativním textům a jazyku disciplinace běžných straníků i komunistických funkcionářů, druhá orgánům a mechanismům jejího provádění, třetí (6) konkrétním typům porušování vnitrostranických norem a čtvrtá příslušným stranickým soudům a trestům. Pátá kapitola pak

tvoří jakási „regionální *miscelanea*“, popis fungování a vztahů jednotlivých stranických orgánů nebo i konkrétních osob v komunistické hierarchii jižní Moravy. Stejně jako v předchozích případech však platí, že lokální a regionální materiál slouží při vědomí svých specifík k porozumění záležitostem celostátního charakteru a/nebo dopadu. Ilustrativní je v tomto směru v jedné z předchozích kapitol obšírněji popisovaný „případ Šling“, u něhož stojí za zmínku, že autor přesvědčivě ukázal, že k zatčení a popravě tohoto čelného funkcionáře nevedly pouze vnější důvody (Moskvou vyžadovaná čistka, Šlingův původ a válečné angažmá ve Velké Británii apod.), ale rovněž jeho konkrétní jednání na regionální úrovni, respektive déletrvající nespokojenost a kritika ze strany významných závodních a okresních organizací KSČ (s. 166). Neméně přínosná je na mnoha místech knihy nikoli jen deklarovaná, ale prakticky provedená „řečová“ orientace na jazyk, narativní struktury a rituály (vnitrostranické) komunikace.

V kapitole o organizaci a formách stranické disciplinace zaujme kupříkladu teze o zvýšení významu kádrování v souvislosti s dysfunkčností systému desítkářů a instruktorů, importovaného ze Sovětského svazu (s. 85), v diskusích o porušování vnitrostranických norem a snahách o nápravu se zase trvale uplatňoval (pochybný) argument o větší problematičnosti pounorových a nedělnických členů strany (s. 118). Kaška toto porušování zkoumal na šesti vybraných případech (absence na schůzích, neplacení stranických příspěvků, ztráty průkazů a nenošení odznaků, osobní spory, nezákonné obohacování a tzv. diktátorské praktiky (šlingovština) a následně věnoval pozornost také příslušným disciplinárním

trestům nebo jejich absenci. Ukázal přitom nejen to, jak daleko měla realita poúnorové, dvouapůlmilionové komunistické strany k deklarovaným normám, ale především význam osobních a skupinových charakteristik a vzájemných vazeb, stejně jako systémové nedostatky raně komunistického režimu. Zároveň si uvědomil, že „neukáznění a neangažovaní“ členové a pracovníci komunistické strany tvořili jen část a „neproblematictí, přizpůsobiví a loajální členové a funkcionáři, jejichž činnost nemusí být v dochovaných pramenech tolik patrná, měli [samozřejmě] uvnitř strany své pevné místo“ (s. 268).

Přes tuto deklaraci je zjevné, že tematická a pramenná orientace na porušování stranických norem s sebou nese optické zkreslení stejného druhu jako studium jakékoli trestněprávní agendy nebo inkvizičních protokolů. Je škoda, že se autor nepokusil alespoň o hrubou kvantifikaci odchylek od deklarovaného řádu nebo o jiný typ plastičtějšího uchopení fungování poúnorové komunistické strany. Rovněž tvrzení, že „v životě členů KSČ ... není dost dobře možné ani dobré oddělovat tzv. stranický život od mimostranického dění“ (s. 207), zůstalo namnoze v manifestní rovině, z důvodu již zmiňovaného omezení výlučně na stranické archivy. Řada v knize prezentovaných příběhů proto zůstává neukončena, nejsou zjevné ani další motivace a loajality aktérů, ačkoli o jejich existenci

nemůžeme pochybovat. Vzhledem k regionálnímu zaměření výzkumu na jižní Moravu překvapuje především nezáměr o problematiku religiozity, ačkoli byla evidentně významná (včetně konfliktů mezi stranicou a církevní loajalitou, o nichž psal kupř. Ondřej Matějka), zatímco jiná specifika nejen tohoto regionu v analýzách zohledněna byla (novosídlenectví, zvláštní postavení Brna). Z hlediska antropologizující historie je škoda, že výklad zůstal „na povrchu“. Autor na základě pramenů úřední povahy objektivisticky popisuje sociální jednání a jeho důsledky, jednotliví aktéři však tvoří „černé skříňky“, do jejichž nitra a motivací čtenářům nenechá nahlédnout. I kdyby přitom opravdu neexistovaly žádné vzpomínky a egodokumenty a nebyl by možný ani orálněhistorický výzkum, jemuž se Kaška vyhýbá až překvapivě, v rovině konstrukce by to jistě bylo možné a po mém soudu nejlepší žádoucí.

Knihou *Neukáznění a neangažovaní* nepřesahuje své téma, časový a místní horizont a i v jejich rámci vykazuje řadu nedostatků. Jde však o poctivě provedenou práci, která má nepopíratelnou hodnotu a svou drobnohlednou kresbou lokálního fungování komunistické strany na jižní Moravě v prvních pěti letech komunistické vlády přispívá poznání víc než mnohé usměřované syntézy.

Zdeněk R. Nešpor

Výzkumné pracoviště v oblasti sociologie mobility a psychologie dopravy

Vědeckovýzkumná pracoviště jsou v jednotlivých zemích Evropské unie rozdělena nerovnoměrně, což působí nepříznivě jak na lokální zaměstnanost akademiků a absolventů vysokých škol, tak i na jejich inovativní přínos pro místní průmysl a ekonomický potenciál jednotlivých regionů. Evropská unie proto podporuje vznik a vývoj regionálních výzkumných center s cílem stimulovat konkurenceschopnost regionů v oblasti inovací a vědeckovýzkumných aktivit. Cílem projektu „Dopravní VaV centrum v Brně“¹ (dále Centrum) je vytvořit jedinečné výzkumné zázemí, které prostřednictvím svých laboratoří, vybavení a know-how bude poskytovat komplexní prostředí pro výzkum ve vybraných disciplínách dopravních aplikovaných věd a přispívat tak k optimálnímu rozvoji dopravního sektoru, nejen v daném regionu. Rozmanitost výzkumu Centra odpovídá potřebám a trendům současného dopravního výzkumu i potřebám praxe.

Významná část výzkumné činnosti je napojena na mezinárodní, zejména

¹ Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy vydalo rozhodnutí o poskytnutí dotace pro realizaci projektu „Dopravní VaV centrum“ (CDV PLUS), který je financován z prostředků EU a státního rozpočtu ČR prostřednictvím Operačního programu Výzkum a vývoj pro inovace, prioritní osa 2 – Regionální VaV centra, a to ve výši 463 130 480,- Kč, přičemž podíl prostředků Evropské unie přesahuje 393 milionů korun. Dne 11. 2. 2011 se v budově Centra dopravního výzkumu (CDV) v Brně uskutečnilo slavnostní poklepání základního kamene „Dopravního výzkumného a vývojového centra“ s následnou tiskovou konferencí.

evropskou vědeckovýzkumnou spolupráci. Spolupráce při řešení mezinárodních projektů i v dalších programech a účast v nejrůznějších mezinárodních komisích a výborech významně přispívají k rozvoji a sdílení poznání v oboru dopravy a představují klíčové činnosti pro zapojení českého dopravního výzkumu i rezortu dopravy do mezinárodního kontextu. Realizace projektu přispěje ke komplexnímu rozvoji dopravního sektoru, a zejména aplikaci výsledků vědy a výzkumu do komerčního prostředí. Unikátní výzkumná infrastruktura poskytne podporu nejen pro samotný výzkum, ale také pro uživatele z řad státní správy, kde napomůže zefektivnění plánování, výstavby, správy a údržby staveb dopravní infrastruktury, včetně environmentálních a bezpečnostních aspektů, tuzemských i zahraničních vysokých škol, kterým vytvoří zázemí pro uskutečňování experimentální a poloprovozní činnosti, a u výrobních, dopravních, provozních či stavebních firem u nás i v zahraničí podpoří zavádění nových technologií do praxe.

Nosnými výzkumnými programy centra jsou (1.) Hluboková analýza dopravních nehod (HADN, vedoucí výzkumného programu Josef Andres); (2.) Humánní synergie v dopravě (vedoucí výzkumného programu Karel Schmeidler); (3.) Bezpečnost v silničním provozu (vedoucí výzkumného programu Pavel Tučka); (4.) Dopravní infrastruktura (vedoucí výzkumného programu Josef Stryk); (5.) Doprava a životní prostředí (vedoucí výzkumného programu Jiří Huzlík). Jedním z hlavních cílů programu přitom je výzkum sociologie mobility.

Mobilita je nevyhnutelnou součástí současného života. Jak v hospodářství, tak ve volném čase. Její pozitivní roli v ekonomice a společenském životě relativizují

negativní dopady poznamenávající náš život. Stále více dopravních prostředků ucpává městské ulice. Přeplněné dopravní tepny stejně jako kongesce se stávají součástí každodenního života. Vědci již před delší dobou odhalili vztah mezi hospodářským růstem země a potřebou mobility. Jednoduše řečeno, se zvyšováním životní úrovně roste doprava a naopak. Mobilita je základním předpokladem pro fungování hospodářství naší doby. Globalizace, zvyšující se internacionalizace hospodářství a integrace střeoevropských a východoevropských zemí vytváří nové nároky na výkonnost transportního systému. Aby bylo možné udržet zvyšující se dopravní výkony, je nutné provést určité změny v řízení dopravy i v její infrastruktuře. Je také důležité snižovat vstup energií při zvyšujících se přepravních objemech, což se příznivě projeví na životním prostředí měst.

Je prokázáno, že rostoucí mobilita obyvatelstva vyvolává řadu problémů v oblasti životního prostředí, zdraví a kvality života populace. Individuální automobilismus devastuje prostředí měst, zabírá cennou půdu, vyvolaný *urban sprawl* ničí krajinu, vysoká nehodovost způsobuje ztráty na majetku, životech a zdraví. Pouze technická řešení v dopravě jsou nákladná a mají svoje limity. Tyto problémy musíme řešit i z pohledu lidského činitele a k tomu přispívá analýza za pomoci sociologie dopravy. Sociologie dopravy a města je moderní vědecký obor, jenž bude popisovat kvalitativní i kvantitativní charakteristiky mobility, dostupnosti a dopravy osob a sociálních skupin i jejich vazby na prostředí a kvalitu života obyvatel. Přestože zde je zřetelná vazba na disciplíny, jako je sociologie, sociální psychologie či urbanismus, není na žádné vysoké škole v ČR

sociologie mobility zařazena jako samostatný předmět.

Komplexní synergie humanitních oblastí – psychologie, pedagogiky a sociologie – s inženýrskými obory v dopravě přináší nový pohled na oblast dopravy a její vazbu na kvalitu života obyvatelstva, s důrazem na získávání poznatků o mobilitě osob a skupin, dopravním chování a dopravní bezpečnosti. Očekáváme, že sníží nehodovost, zatížení životního prostředí a zvýší kvalitu života ve městech. V rámci výzkumu sociálních změn si všímáme také změn životního stylu a vzorců konzumu. Důležité jsou proto změny v sociální rovnosti, v distribuci příjmů a v ostatních sociologických charakteristikách, jako je úroveň vzdělání a profesionálních dovedností v určité populaci. Tyto trendy mají v oblasti dopravy obrovský význam a mají implikace při formulování transportní politiky.

Demografické změny v souvislosti s dopravou jsou intenzivně studovány. K lidskému faktoru jsou přičítány především změny v populaci, kam dnes patří především stárnutí populace, tedy cestujících, větší množství starších řidičů, nové podmínky pro starší řidiče a další. Zatímco v roce 1975 bylo na zemi 350 milionů lidí starších než 60 let, prognóza pro rok 2025 počítá, že to bude 1.121 milionů lidí. Novým aspektem je také rostoucí zájem o mobilitu mezi segmentem starších lidí, jejichž množství vzhledem ke stárnutí populace vzrůstá. Studie zaměřené na starší lidi často zdůrazňují jejich nízký příjem, menší dosažitelnost osobních automobilů a určitý rozsah fyzických omezení. To se v průběhu doby mění a je nutné zahrnout dynamický element – změnu těchto předpokladů a očekávání mezi staršími lidmi. Demografické změny by měly být posuzovány v kontextu

dlouhodobého vývoje v souvislosti se změnou životního stylu, strukturálními změnami v ekonomii a vlivem technologie.

Ve vyspělých průmyslových zemích Evropy je segment seniorů nejrychleji rostoucí skupinou obyvatel. V mnoha těchto zemích bude v roce 2030 každý čtvrtý občan mít přes 65 let a do roku 2050 se podíl občanů nad 80 let ztrojnásobí. Stárne především skupina obyvatel narozená těsně po válce, v období tzv. „baby boomu“ (lidé narození mezi lety 1946 a 1964). Je pro ně charakteristické, že se dožijí vyššího věku, a právě za jejich života nastal pokles v množství nově narozených, což znamená zhoršování struktury populace v následujících třiceti letech. Tato generace přivykla během 20. století vysoké mobilitě. Aby bylo možné zajistit tuto vysokou mobilitu i v budoucnosti, je potřebné aktivní plánování. Je třeba vymyslet strategie a koncepty mířící k vysoké mobilitě, podporované nezbytným zajištěním služeb, které vyjdou ze změny zdravotního stavu a finančního zajištění této generace. Proto v příštích třiceti letech, kdy dojde ke zvýšení počtu starších občanů, budou dopravní systémy evropských států přetíženy. Řidiči budou pravděpodobně chtít jezdit jako doposud i ve vyšším věku. Očekávají, že jim bude umožněn přístup k mobilitě a dopravním prostředkům s tím, že budou odpovídat jejich individuálním potřebám a schopnostem. Dopravním systémům a s nimi spojeným službám se dostane v budoucnosti důležitá role podporováním samostatnosti, sociálních interakcí, eventuálně i pracovního zařazení stárnoucího segmentu populace.

Celonárodní mobilitní výzkumy představují v zemích, kde se realizují, ústřední zdroj dat o prostorové mobilitě obyvatelstva, zejména o každodenní mobilitě.

Neustále aktualizované informace o mobilitě a dopravním chování osob jsou nepostradatelné především pro rozhodovací proces a pro dopravní plánování (jsou vstupem do predikčních modelů a součástí předprojektové přípravy). Na základě těchto informací lze vytvářet a udržovat dopravní infrastrukturu v takové podobě, která vyhovuje požadavkům populace. Tyto výzkumy bývají často prováděny opakovaně a průběžně v delším časovém období, čímž umožňují detekci trendů a sledování vývoje mobility. Národní výzkumy mobility jsou vysoce prestižní, užitečné, avšak také po stránce vynaložených prostředků značně náročnou vědeckou aktivitou.

Výzkumy prostorové mobility – tzv. *national travel surveys* (NTS) – probíhají v několika zemích západní Evropy a Ameriky (a také v Austrálii a na Novém Zélandu) na pomezí několika disciplín – dopravní geografie, dopravní ekonomie, dopravní psychologie, demografie, urbánní sociologie. Na základě těchto informací lze vytvářet a udržovat dopravní infrastrukturu v takové podobě, která vyhovuje měnícím se požadavkům populace. Tyto výzkumy bývají často prováděny opakovaně a/nebo průběžně v delším časovém období (typicky jeden rok), čímž umožňují detekci trendů a sledování vývoje mobility. Slouží především k zachycení a prozkoumání stávající situace, k identifikaci problémů spjatých s dopravními systémy. Mobilitní výzkumy v menším měřítku poskytují poznatky o tom, v jakých prostorech se odehrávají různé formy lidské aktivity, umožňují porozumění rytmům denního chování, jsou podkladem pro plánování aktivit a plánování rozvoje měst.

NTS v České republice zatím nebyl realizován. Každoročně probíhá pouze

opakovaný průzkum v rámci omnibusového šetření agentury TNS Factum, který je však po metodologické stránce značně nevyhovující – sběr dat probíhá pouze v jednom týdnu v roce, respondenti jsou dotazováni na značně relativní kategorie časové délky cest, nejsou dotazováni na přesný počet cest v určitém časovém období, mezi kritérii pro kvótní metodu chybí prostorové kritérium (např. okres, kraj) a tak dále. Centrum, které je nejvýznamnějším institutem dopravního výzkumu v České republice, by proto do budoucna mělo hrát vůdčí roli v prosazení realizace národního výzkumu mobility.

Výzkumy prostorové mobility přitom zjišťují informace o všech cestách (*trips*), použitých dopravních prostředcích, včetně nemotorových (i chůze), o délce a účelech jednotlivých cest, také o spotřebě paliva při cestách motorovými dopravními prostředky. Snaží se pokrýt co nejširší časové období – 24 hodin ze dne, 7 dní v týdnu (u tzv. průběžných výzkumů celý rok),

což je často zajištěno různými technikami, například tzv. deníky cest (*travel diaries*), které respondenti vyplňují. Kromě dopravního modelování tyto výzkumy poskytují důležité poznatky i ostatním výše zmíněným disciplínám – sociologii přináší vhled do prostorových a mobilitních souvislostí konceptů sociální exkluze, sociální nerovnosti a stratifikace (např. rozdíly v prostorové mobilitě a dopravním chování různých sociálních, věkových a lokálních skupin). Prostorová mobilita je též prostředkem sociální stratifikace v širším měřítku, v souvislosti s procesy globalizace, kdy vzniká štěpení mezi vysoce mobilní globální elitou a s lokalitou spjatými chudými lidmi. Poznatky z mobilitních výzkumů jsou prospěšné také pro sociologii města, kde přispívají k porozumění například fenoménu suburbanizace, či pro sociologii turismu, kde přinášejí například vhled do mohutnosti toků turistů, sociálního pozadí masového turismu a podobně.

Karel Schmeidler

Recenzenti statí v roce 2014

Katarína Beňová – Slovenská národná galéria, Bratislava
Petra Ezzeddine – Fakulta humanitních studií UK a Sdružení pro integraci a migraci, Praha
Aleš Filip – Filosofická fakulta MU, Brno
Marie Dohnalová – Fakulta humanitních studií UK, Praha
Petr Gibas – Sociologický ústav AV ČR, Praha
Marek Halbich – Fakulta humanitních studií UK, Praha
Eleonóra Hamar – Filosofická fakulta MU, Brno
Lukáš Hanus – Filosofická fakulta ZU, Plzeň
Eva Heřmanová – Metropolitní univerzita, Praha
Tomáš Hirt – Filosofická fakulta ZU, Plzeň
Hana Horáková – Metropolitní univerzita, Praha
Jan Horský – Fakulta humanitních studií UK, Praha
Zuzana Hubinková – Vysoká škola ekonomická, Praha
Jana Jetmarová – Filosofická fakulta UPa, Pardubice
Josef Kandert – Fakulta sociálních věd UK, Praha
Petra Klvačová – Evangelická teologická fakulta UK, Praha
Kateřina Kolářová – Fakulta humanitních studií UK, Praha
Markéta Křížová – Filosofická fakulta UK, Praha
Milena Lenderová – Filosofická fakulta UPa, Pardubice
Miroslav Mareš – Fakulta sociálních studií MU, Brno
Alena Marková – Vysoká škola finanční a správní, Praha
Václav Matoušek – Fakulta humanitních studií UK, Praha
Marcel Mečiar – Yeditepe University, Istanbul
Mirjam Moravcová – Fakulta humanitních studií UK, Praha
Arnošt Novák – Fakulta humanitních studií UK, Praha
Karolína Pauknerová – Centrum pro teoretická studia AV ČR, Praha
Tomáš Petráň – Filosofická fakulta UPa, Pardubice
Ondřej Pilný – Filosofická fakulta UK, Praha
Zdeněk Pinc – Sociologický ústav AV ČR, Praha
Pavel Pospěch – Fakulta sociálních studií MU, Brno
Martin C. Putna – Fakulta humanitních studií UK, Praha
Štěpán Ripka – Platforma pro sociální bydlení, Praha
Dan Ryšavý – Filosofická fakulta UP, Olomouc
Aleš Sekot – Fakulta sportovních studií MU, Brno
Marek Skovajsa – Fakulta humanitních studií UK a Sociologický ústav AV ČR, Praha
Barbora Spalová – Fakulta sociálních věd UK, Praha
Karel Stibral – Přírodovědecká fakulta UK, Praha a Filosofická fakulta JU, České Budějovice
Hana Synková – Filosofická fakulta UPa, Pardubice
Csaba Szaló – Fakulta sociálních studií MU, Brno
Ondřej Špaček – Fakulta humanitních studií UK, Praha
Zuzana Uhde – Sociologický ústav AV ČR, Praha
David Václavík – Filosofická fakulta MU, Brno
Ondřej Váša – Fakulta humanitních studií UK, Praha
Radomír Vlček – Historický ústav AV ČR, Brno
František Vrhel – Filosofická fakulta UK, Praha
Jiří Woitsch – Etnologický ústav AV ČR, Praha